

על כוח, כסף ועבירות צווארון לבן

אביה אלף*

ניצול לרעה של כוח (abuse of power) והתנהגות בלתי הולמת (misconduct או misbehavior) של יחידים בארגונים מתרחשים הן בחברות פרטיות והן בממשל הציבורי. התופעה ידועה ובאה לידי ביטוי במגוון דרכים – במרמה, בהונאה או בשחיתות ציבורית. להתנהגות זו יש השלכות קשות בהיבט המוסרי ובמישור החברתי-הכלכלי הן על הארגון והן על החברה בכללותה. העיסוק בשחיתות ובצורות נוספות של ניצול לרעה של כוח אינו חדש, אך באופן מסורתי נטה השיח האקדמי לעסוק בשחיתות במנהל הציבורי, והמחקר המשפטי התמקד בהתנהגויות פליליות באופן מובהק, כגון שוחד, מרמה והפרת אמונים. בשנים האחרונות הולכת ומתבססת ההכרה כי ניצול לרעה של כוח ארגוני בכלל, ותופעות שחיתות בפרט, מתקיימים גם בהקשרים כלכליים ובהתנהגותם של מנהלים ונושאי משרה בתאגיד, כגון מרמות וגנבות מתוחכמות של מנהלים בתאגיד, הפרות אמן של נושאי משרה וכולי.

במאמר זה אבחן אם יש מקור משותף להתנהגויות אלה, מהם מאפייניהן וכיצד ניתן למנוע את הישנותן; אדון בסוגיה אם הכוח משחית, תוך סקירת אירועים החל בתקופת התנ"ך (כרם נבות היזרעאלי) ועד לימינו אנו (פרשת מיידוף); אפרוש את הרקע ההיסטורי והמושגי על עבירות צווארון לבן; ואדון בפן התיאורטי ובפן המעשי של עבירות אלה, תוך התמקדות בניצול הכוח לרעה המאפיין עבריינות זו, ובחינת הסיבות לכך. ניתוח הסוגיה ייעשה גם באמצעות תיאוריות מתחום הפסיכולוגיה, הקרימינולוגיה ודיני העונשין, על מנת לנסות להשיב על השאלה מדוע עברייני צווארון לבן עוברים עבירות אלה.

* עורכת דין, מרצה מן החוג באוניברסיטה העברית בירושלים ובאוניברסיטת תל אביב בתחום עבירות הצווארון הלבן, לשעבר מנהלת המחלקה הכלכלית בפרקליטות המדינה. המאמר נכתב בעקבות הרצאה שנשאתי ביום עיון בנושא "ניצול לרעה של כוח ארגוני – מגמות במחקר ובאסדרה המשפטית", שהתקיים ב-8.5.2016 בבית ספר הארי רדזינר למשפטים, המרכז הבינתחומי הרצליה, בשיתוף כתב העת **משפט ועסקים**. תודה מקרב לב לחברי מערכת **משפט ועסקים** על הערותיהם המועילות.

במאמר אביא דוגמאות למקרים של שחיתות או הפרת אמונים במנהל הציבורי כמו גם בתאגידים, ואעמוד על האתגרים הבולטים בטיפול בעברות אלה. המאמר יסקור את הקשיים הראייתיים האופייניים להוכחתן, ואת ההתפתחויות והמגמות הבולטות שניתן לזהות בתחום זה בשנים האחרונות. כפרקליטה בכירה שעסקה שנים רבות בהליכי חקירה, בהגשת כתבי אישום ובניהול הליכים שונים נגד חשודים ונאשמים בעברות צווארון לבן, אביא גם זווית אישית וריאליסטית להמחשת הסוגיות התיאורטיות. בסיום המאמר יובאו אף המלצות שעשויות לסייע בטיפול בתופעה זו.

מבוא

פרק א : הכוח משחית – מ"כרם נבות" לפרשת מיידוף

1. "כרם היה לנבות"

2. פרשיות מיידוף ודומיו

פרק ב : רקע היסטורי ומושגי על עברות צווארון לבן

1. מהן עברות צווארון לבן?

2. עברות צווארון לבן – קושי בהגדרה כעדות למורכבות התופעה

3. על עברות הצווארון הלבן ועברייני הצווארון הלבן

פרק ג : מדוע הם עושים זאת? סיבות וגורמים אפשריים לביצוע עברות צווארון

לבן

1. מרמה כגורם המסב הנאה וסיפוק?

2. אהבת סיכון ותאוות בצע

3. ניכור "מבני"

4. שכרון כוח

5. עוצמתו של הכסף

6. "עברות נסתרות מן העין"

7. פיזור הנזק

8. ניכור "אישי"

9. קושי בהוכחת יסודות העברה

10. מידת ההרתעה

11. העדר הקלנה

12. הנגיעה (מוטיווציה) והזדמנות

13. מעבר אידיאולוגי על החוק

14. התכחשות לנזק ולגזירות המעשה עברה פלילית

פרק ד : עברות צווארון לבן כניצול לרעה של כוח ומעמד – הלכה למעשה

1. ניצול לרעה של כוח בתאגיד – מוויסות מניות הבנקים עד פרשת נוחי

דנקר

2. זיהוי השלב שבו העברות מתבצעות

3. ניצול לרעה של כוח במנהל הציבורי – מהפרטת בנק לאומי לישראל עד תיק ליברמן
4. סיכום ביניים
- פרק ה: מבט מהשטח
1. פרשת ויצמן
2. פרשת "המינויים הפוליטיים" של אולמרט
3. דני דנקנר
- פרק ו: אור בקצה המנהרה?
1. חקיקה
2. סנקציות כלכליות וסעדים כספיים
3. דיני מכרזים כמחסום בפני ניצול לרעה של כוח
4. שימוש בכלים משפטיים (חזקות)
5. מניעת ניגודי עניינים
- סיכום

מבוא

ניצול לרעה של כוח (abuse of power) והתנהגות בלתי הולמת (misconduct או misbehavior) של יחידים בארגונים מתרחשים הן בחברות פרטיות והן בממשל הציבורי. התופעה ידועה ובה לידי ביטוי במגוון דרכים – במרמה, בהונאה או בשחיתות ציבורית. מעבר להיבט המוסרי הבעייתי של התנהגות זו, יש לה גם השלכות קשות – כלכליות, חברתיות ואחרות – הן על הארגון והן על החברה בכללותה.

העיסוק בשחיתות ובצורות נוספות של ניצול לרעה של כוח אינו חדש, אך באופן מסורתי נטה השיח האקדמי לעסוק בשחיתות במנהל הציבורי, והמחקר המשפטי התמקד בהתנהגויות פליליות באופן מובהק, כגון שוחד, מרמה והפרת אמונים. בשנים האחרונות הולכת ומתבססת ההכרה כי ניצול לרעה של כוח ארגוני בכלל, ותופעות שחיתות בפרט, מתקיימים גם בהקשרים כלכליים ובהתנהגות של מנהלים ונושאי משרה בתאגיד, כגון מרמות וגנבות מתוחכמות של מנהלים בתאגיד, הפרות אמון של נושאי משרה וכולי.

הצעד המתבקש הבא, אם כן, הוא לבחון אם יש מקור משותף להתנהגויות אלה, מהם מאפייניהן (הדומים או המשותפים) וכיצד ניתן למנוע את הישנותן.

מאמר זה יעסוק בבחינת היבטים שונים של עבירות צווארון לבן, וידון בפן התיאורטי ובפן המעשי של עבירות אלה, תוך שימת דגש בניצול הכוח לרעה המאפיין עבריינות זו, ובחינת הסיבות לכך. במאמר יובאו דוגמאות למקרים של שחיתות או הפרת אמונים במנהל הציבורי כמו גם בתאגידים. כן אעמוד במאמר על האתגרים הבולטים בטיפול בעבירות אלה, ואנתח את השאלות הפרשניות המרכזיות המתעוררות במקרים אלה.

המאמר יסקור את הקשיים הראייתיים האופייניים להוכחתן, ואת ההתפתחויות והמגמות הבולטות שניתן לזהות בתחום זה בשנים האחרונות. כפרקליטה בכירה שעסקה שנים רבות בהליכי חקירה, בהגשת כתבי אישום ובניהול הליכים שונים נגד חשודים ונאשמים בעברות צווארון לבן, אביא גם זווית אישית וריאליסטית להמחשת הסוגיות התיאורטיות. בסיום המאמר יובאו אף המלצות שעשויות לסייע בטיפול בתופעה זו.

פרק א: הכוח משחית – מ"כרם נבות" לפרשת מיידוף

סקירת ההיסטוריה של תופעת ההשחתה על ידי כוח מובילה למסקנה כי זוהי בעיה שהחברה האנושית מתמודדת עימה מקדמת דנא.

1. "כרם היה לנבות"

אחאב, מלך ישראל, חשק בכרמו של נבות היזרעאלי. אחאב כבר החזיק ברשותו ארמון בשומרון והיכל ביזרעאל, אך הוא לא הסתפק בכך – נפשו חשקה דווקא בכרם נבות, והוא רצה לספחו לארמון.¹ ההמשך ידוע: נבות סירב להצעתו ה"נדיבה" של המלך. בתגובה התנהג אחאב כילד מפונק: "וישכב על מטתו ויסב את פניו ולא אכל לחם."² איזבל, אשת אחאב, שעודדה אותו לחמוס את הכרם, טפלה על נבות עלילת שווא, ארגנה משפט ראווה, ונבות הוצא להורג. כך התאפשר לאחאב לרשת את הכרם, לכאורה כחוק, שכן לאחר מותו של אדם רכושו יכול לעבור לאוצר המלך. לאחר המעשה הופיע אליהו הנביא לפני אחאב, הטיל עליו את האחריות לפשע ובישר לו את עונשו – מוות והכרתת השושלת המלכותית. לאחר שאחאב הפגין חרטה, נדחה העונש לימי בנו.³ לכאורה זהו עוד סיפור מימי קדם על מלך שעשה את הרע בעיני ה' ונענש. למעשה לפנינו דוגמה מובהקת לשחיתות ולניצול לרעה של כוח (במקרה זה – הכוח המלכותי): מלך שיש לו הכל מציע הצעה, נדיבה מאוד לדעתו, לקנות מאדם פשוט את רכושו תמורת המרה ברכוש אחר או תמורת כסף; אותו אדם מסרב, שכן על פי הדין הנוהג הוא אינו יכול למכור את נחלת אבותיו; המלך אינו מוכן לקבל "לא" כתשובה; אשתו יועצתו מסיתה אותו לא לקבל את הסירוב, היות שהוא המלך – "אתה, עתה תעשה מלוכה על ישראל";⁴ היא מגייסת אותו ואת מערכת המשפט המקומית לבידודי ראיות

1 מלכים א, כא; מלכים ב, ט.

2 מלכים א, כא 4.

3 שם; ראו גם אלכסנדר רופא "כרם נבות – מקור הסיפור ומגמתו" בית מקרא לג 432 (1988); יאיר זקוביץ "מוסף: 'כרם היה לנבות' – מלכים א, כא" מאיר וייס המקרא כדמותו – שיטת האינטרפרטאציה הכוללית 354 (מהדורה שלישית, 1987).

4 מלכים א, כא 7.

ולעריכת "משפט שדה" לאזרח הפשוט; ובסופו של יום המלך מגשים את חלומו – סיפוח הכרם להיכלו המפואר.

מדוע אחאב עשה את אשר עשה? האם לא חשש מעונש? הרי בסופו של יום הוא התחרט. "ויהי כשמע אחאב את הדברים האלה, ויקרע בגדיו, וישם שק על בשרו, ויצום; וישכב בשק, ויהלך אט.⁵ מדוע אם כן הוא לא נמנע מכך מלכתחילה?

2. פרשיות מיידוף ודומיו

אם נחזור לימינו אנו, נראה שדבר לא השתנה. "אני מכיר את החוקים והתקנות טוב יותר מרוב האנשים, מפני שאני ניסחתי את רובם", התוודה ברנרד (ברני) מיידוף – מי שהיה אחראי לאחת ההונאות הגדולות בהיסטוריה של וול סטריט, שהסבה הפסד כולל של כ-65 מיליארד דולר – שנתיים לפני שהודה באחד-עשר סעיפי אישום של הונאה והלבנת הון. "החדשות הרעות היו שאם הפרתי את החוקים, לא יכולתי לומר שלא ידעתי זאת.⁶" מיידוף הוא אולי דוגמת קיצון למרמה בעידן המודרני, ולו בגלל היקפה הענקי של המרמה שבגינה הורשע, אך הוא אינו היחיד. גם דניס קוזלובסקי, שהיה המנכ"ל של ענקית מערכות האבטחה טייקו אינטרנשיונל, התבטא באורח דומה. קוזלובסקי, שהיה ידוע באורח חייו הראוותני והורשע בעבירות גנבה, מרמה והפרת אמונים בהיקף של עשרות מיליוני דולרים, תיאר את התחושה מנקודת ראות אישית: "הדירקטוריון נתן לי כל מה שביקשתי. האמנתי לסיקור העיתונאי עלינו. נתתי ליהירות שלי להשתלט עליי. באמת חשבתי שאני יכול לעשות כל דבר בעולם."⁷

מדוע עבר מיידוף את העבירות שבהן הורשע? היה לו הכל – כסף רב, כוח והשפעה, אנשים שיחרו לפתחו, והוא נהנה ממנעמי החיים באלפיון העליון. האם העלה על דעתו שהוא יידון למאה וחמישים שנות מאסר? מה גרם לקוזלובסקי, עשיר גדול בזכות עצמו ודמות בעלת השפעה גדולה בעולם העסקי, לחשוב שהוא יכול לעשות כל דבר בעולם? מה גרם לשניים אלה, ולשורה של אנשי עסקים, בארץ ובחוץ לארץ, לסכן הכל ולעבור עבירות פליליות, ומדוע הסיכון שהם יורשעו ויושמו מאחורי סורג וברית לא הרתיע אותם מלעבור עבירות?

בדומה לכך ניתן לשאול מדוע אנדרו פסטואו – סמנכ"ל הכספים בחברת אנרון שהיה מעורב בהונאה הענקית של חברת האנרגיה, והביא לידי קריסתה בפשיטת הרגל השישית בגודלה בהיסטוריה – עבר את העבירות שבגינן הורשע; או מה היו הגורמים לכך שנוחי דנקנר – האיש החזק ביותר בכלכלה הישראלית ומי שהיה על גג העולם (לפחות לפי תפיסתו של הציבור הישראלי), אשר כל העשירים והמובילים במשק שאפו

5 מלכים א, כא 27.

6 EUGENE SOLTES, WHY THEY DO IT: INSIDE THE MIND OF THE WHITE-COLLAR CRIMINAL (התרגום שלי – א' א'). 289 (2016).

7 שם, בעמ' 315 (התרגום שלי – א' א').

להסתופף בקרבתו – הסתבך בהרצת מניות ומצא את עצמו מורשע בפלילים לאחר שאיבד את כל עולמו.⁸

השאלה הראשונה היא איך זה קרה, או ליתר דיוק – מדוע ולמה: מה הניע את כל אותם רמאים, גנבים, עברייני שוק ההון ואישי ציבור מושחתים להתנהג כך, ומה הם חשבו שהם ישיגו בהתנהלות זו? שאלה מעניינת נוספת היא אם קיים חוט מקשר בין ההתנהגויות המתוארות לעיל, ואם היה אפשר לראות את זרעי הפורענות לפני ההתרסקות. טענתי היא כי לפחות דבר אחד משותף לאנשים אלה, והוא שהם היו מצויים בעמדת כוח משמעותית, ושרובם היו, ככל הנראה, אנשים אמידים או אף עשירים מאוד. למצער, הפרוטה לא חסרה בכיסם. משכך, השאלה השלישית, אשר אבחן בהמשך, היא מה הקשר בין כסף, עושר ומעמד גבוה לבין כוחנות והתנהגות לא חוקית. לטענתי, קיומו של קשר כזה, קל וחומר קשר הדוק, יש בו כדי להסביר (באופן בלעדי או למצער כהסבר עיקרי) התנהגות לא חוקית מן הסוג שבמוקד מאמר זה. כן אבחן קיומם של גורמים נוספים שיש בהם כדי להשפיע או להעצים את הקשר בין עושר ומעמד גבוה לבין ניצול לרעה של כוח. במילים אחרות, השאלה שתיבחן במאמר זה היא מה הקשר בין עברות צווארון לבן לבין ניצול לרעה של כוח ארגוני.

פרק ב: רקע היסטורי ומושגי על עברות צווארון לבן

המונח "עברות צווארון לבן" הוא למעשה קטגוריה סוציולוגית, ולא משפטית. עקרונות המשפט הפלילי מחייבים אותנו לבחון את העברות בהתאם למעשה העברה, ללא כל קשר לאדם שעבר את העברה או לצבע הצווארון שלו.⁹ הסוציולוגים, לעומת זאת, מתעניינים הרבה יותר באופי העברייני ובנסיבות העברה.

1. מהן עברות צווארון לבן?

המונח "עברות צווארון לבן" הופיע לראשונה בעבודתו של הסוציולוג אדווין סתרלנד בשנת 1939. כעשר שנים לאחר מכן הוא הוציא ספר בשם "עברות צווארון לבן", שנחשב עד היום לפריצת דרך של ממש בבחינת התופעה.¹⁰ בספרו תיאר סתרלנד עבריינות "נסתרת מן העין" בממדים גדולים המתקיימת בחברות עסקיות מן הגדולות

8 ת"פ (כלכלית) 60386-06-14 מדינת ישראל נ' דנקנר (פורסם בנבו, 4.7.2016); ישראל רוזנר ואיתי רום (המקור: עלייתו ונפילתו של נוחי דנקנר) ערוץ עשר 30.6.2015 <http://10tv.nana10.co.il/Article/> ?ArticleID=1134899.

9 למעט התחשבות במאפיינים אישיים רלוונטיים, כגון גיל (לעניין ההיתכנות של הגשת כתב אישום) או נסיבות אישיות (לעניין העונש – ראו ס' 40 לחוק העונשין, התשל"ז-1977).

10 EDWIN H. SUTHERLAND, WHITE COLLAR CRIME (1949).

בארצות הברית, במשפחות העשירות ביותר ובין המנהלים ואנשי העסקים המקובלים ביותר. לזכריו, המאפיין העיקרי של עבריינות הצווארון הלבן הוא **ניצול המשרה (לרעה):** תוך כדי לימוד תפקידו המקצועי, איש המקצוע לומד גם כיצד להשתמש במסגרת המקצועית שלו לקידום מטרות לא חוקיות.

החידוש העיקרי בעבודתו של סתרלנד היה במקורות המידע שבהם בחר להשתמש. עד למחקרו היה מקובל לחקור תופעות פליליות שונות באמצעות בחינת התיקים הפליליים שנדונו בבתי המשפט לעניינים פליליים. סתרלנד, לעומת זאת, בחר לבחון מגוון של תיקים מערכאות שיפוטיות לא פליליות, אלא אזרחיות ומנהליות, שבהם נדונו עבירות מרמה או הונאה אף שבעל הדין לא הואשם בפלילים באותם מקרים. הוא מצא כי בתביעות אזרחיות רבות שבהן טענו התובעים כי הנתבעים ביצעו כלפיהם מעשי מרמה או הונאה, זכו התובעים בתביעתם. סתרלנד הבין כי ברוב המקרים האלה מדובר למעשה בעבירות פליליות אשר הגיעו, עקב סיבות ונסיבות שונות, לערכאות אזרחיות ומנהליות. רוצה לומר: אנשים רבים נידונו בגין מעשי מרמה והונאה, שהינם פליליים במהותם, במסגרת משפטים מנהליים ואזרחיים.

ממצאים אלה של סתרלנד הובילו אותו – כמו גם חוקרים אחרים באותה תקופה – למסקנה שבניגוד להנחה שרווחה עד אז, שלפיה מרבית הפעילות העבריינית מתמקדת בעבירות אלימות וכן בגנבות, בפריצות ובשוד, קיימת עבריינות צווארון לבן משמעותית הנסתר מן העין. סתרלנד הציב במרכז הדיון את הנושא של עבירות הצווארון הלבן, תחום אשר עד אז לא עלה כלל לדיון משמעותי, ובכך הניח את התשתית למחקרים רבים שנעשו בעקבותיו.

עד לכתיבתו של סתרלנד שלטה באקדמיה בארצות הברית העמדה שגרסה כי עבריינות נגרמת בעיקר על ידי תת-תרבות של עוני, אשר מרוכזת בשכונות עוני בערים הגדולות. סתרלנד, לעומת זאת, הציג בפעם הראשונה עבריינות בהיקפים גדולים שמקורה בחברות עסקיות גדולות, במשפחות עשירות ובמנהלים בכירים במשק. עד למחקרו פורץ הדרך של סתרלנד נתפסו בני המעמד הגבוה, אישי הציבור והמנהיגים כמי שאינם זקוקים ואינם יכולים לעבור עבירות פליליות. ההתייחסות אליהם הייתה פעמים רבות כאל ג'נטלמנים שאינם עומדים בהחזר חובותיהם בגלל קשיים זמניים.

2. עבירות צווארון לבן – קושי בהגדרה כעדות למורכבות התופעה

למן מחקרו של סתרלנד נוספו הגדרות שונות לתחום עבריינות הצווארון הלבן. "עושר" ההגדרות כשלעצמו מצביע, לדעתי, על הבעייתיות הטמונה בטיפול בתחום, ומעיד על מורכבות התופעה.¹¹

11 קנת מן "אפיונים מיוחדים של עבריינות הצווארון הלבן" **עיוני משפט** טו 415 (1990); HAZEL CROALL, UNDERSTANDING WHITE COLLAR CRIME (2001); Susan P. Shapiro, *Collaring the Crime, Not the Criminal: Reconsidering the Concept of White-Collar Crime*, 55 AM. SOCIOLOGICAL REV. 346 (1990).

אחת ההגדרות הקיימות כיום לעבירות צווארון לבן היא "ניצול משאבים מיוחדים (במשורות, בנכסים ובהשפעות פוליטיות) להפקת רווחים בלתי-חוקיים באמצעות שיטות הסוואה והטעיה ותוך כדי מניעת גילוי המעשה על-ידי הפעלת שליטה על מקורות המידע, בעוד ההגדרות המשפטיות של האיסורים הפליליים יוצרות אי-בהירות בולטת בין מעשה פלילי לבין מעשה היוצר אחריות אזרחית בלבד".¹² הגדרה מסורבלת זו, הקוראת תיגר על תיחום קו הגבול בין המשפט הפלילי לאזרחי, משקפת את הקושי הטבוע בתחום עצמו, וזאת בשל כמה טעמים. ראשית, היא מעוררת את השאלה אם מדובר בפתולוגיה או שמא בסוציולוגיה. שנית, לא ברור מדוע התיחום עצמו: האם הדבר נובע מכך שהגדרת יסודות העברה הפלילית בתחום זה מעוררת קשיים משפטיים ומעשיים בשל "אי-בהירות בולטת בין מעשה פלילי לבין מעשה היוצר אחריות אזרחית" או שמא האשם נעוץ לא בעברה, אלא במאפייני העבריון, שהם המכריעים – הן בשלב ניהול הדיון והן בשלב ההרשעה וגזירת הדין? טעם שלישי, ומעשי, לקושי שהגדרה זו מעוררת הוא שעבירות מס, לדוגמה, אינן נכללות בה, ואילו כיום מן המפורסמות הוא שעבירות מס אכן נכללות בתחום.

הגדרה קצרה מעט יותר לתופעה, אשר מציגה אב-טיפוס לתופעה ומורכבת מכמה אפיונים עיקריים, עשויה להיות מעמד גבוה של העבריון; מעשה של ניצול

12 מן, שם, בעמ' 432. אחת הדוגמאות המובהקות לקושי בתיחום קו הגבול בין המשפט הפלילי לאזרחי היא ההבחנה בין ניהול עסקים כושל ו"גלגול חובות" לבין מרמה פלילית. בשנות האינפלציה של המאה הקודמת, אשר הגיעה לשיאה בשנים 1984–1985 (עם יותר מ-400% אינפלציה בשנה), החלו עסקים "לגלגל" אשראי וכספים על מנת לזכות בימי ערך שהיו נחוצים לעסקים, היות שערך הכסף פחת מיום ליום. בסוף שנות השמונים ניתנו שני פסקי דין, הפוכים בתוצאותיהם, אשר דנו בעניינם של בעלי עסקים שקיבלו כספים מלקוחות בעבור מוצרים שהזמינו, מימנו בהם רכישת מוצרים בעבור לקוחות נוספים, עד שהגיעו למצב שבו לא יכלו לספק את הסחורה והלקוחות נותרו ללא הכסף וללא המוצר שהזמינו. השאלה שנדונה בפסקי דין אלה הייתה מתי גלגול כספים מעיד על כוונה פלילית. בע"פ 51/88 דון נ' מדינת ישראל, פ"ד מה(1) 144 (1990), נידון עניינו של סוכן נסיעות ובעלים של משרד נסיעות אשר לא סיפק כרטיסי טיסה כמובטח וחיסל את עסקו על רקע קשיים כספיים. הנאשם זופה משליחת יד בכספים שהופקדו על ידי לקוחותיו למטרה של קניית כרטיסי טיסה, בנימוק שלא כל בעל עסק הנוטל על עצמו התחייבות ביודעו על קשיים כספיים שעסקו נתון בהם גולש בהכרח לתחום הפלילי. זאת, אף שנקבע כי במשך שנים ניהל המערער את עסקו על ידי גלגול כספים בסכומים ניכרים. לעומת זאת, בע"פ 223/88 לארי נ' מדינת ישראל, פ"ד מג(3) 11 (1989), הורשע בעלים של שתי חנויות למוצרי חשמל על כך שלא סיפק ללקוחות את המוצרים שהזמינו אצלו ואשר תמורתם שולמה במלואה, בנימוק כי הוא ניהל את עסקו לפי שיטת גלגול הכספים. בית המשפט קבע אומנם כי "כשלעצמי, איני מוכן ללמוד משיטת 'גלגול הכספים' על הכוונה הפלילית הדרושה לצורך עבירת המרמה, וזאת כל עוד לא עבר את המערער הגבול, שלפיו כל גלגול נוסף של כספי הלקוחות עלול לגרום לכך, שהמערער לא יוכל לספק ללקוחותיו את המצרך שהובטח להם על-ידיו, ואשר בגינו נפרדו מכספם" (שם, בעמ' 14). אך בד בבד הוא קבע כי המערער יורשע אם "ידע המערער, בעת ההתקשרות עם הלקוחות 'המאוחזים', ש'גלגול' כספם בשיטתו שלו עלול לגרום שאותם לקוחות לא יקבלו, בבוא העת, את המצרך שהוזמן אצלו" (שם).

משרה/ידע/השפעה; שימוש באמצעי הסוואה והטעיה; גרימת נזק כלכלי/אחר; ביצוע במסגרת ארגונית.¹³ על פי הגדרה זו, מנהל בכיר המשתמש במידע פנים של החברה שבניהולו לרווחתו האישית, או גונב כספים מהחברה באמצעות הונאה מתוחכמת, עובר עבירות מתחום הצווארון הלבן (שימוש במידע פנים, גנבה, מרמה והפרת אמונים בתאגיד וכולי).

גם הגדרה זו מעוררת קושי, שכן על פיה גם משה קצב – נשיא המדינה לשעבר, אשר הורשע בביצוע עבירות מין חמורות בנשים שהיו כפופות למרותו בעת כהונתו כשר התיירות וכנשיא המדינה – עשוי להיחשב כמי שעבר עבירות צווארון לבן, שכן מדובר בעובד ציבור במעמד גבוה ביותר המנצל לרעה את משרתו. דא עקא, עבירות מין אינן נכללות בתחום עבירות הצווארון הלבן, גם אם מי שעובר אותן הינו בעל מעמד בכיר.

3. על עבירות הצווארון הלבן ועברייני הצווארון הלבן

אם אלה פני הדברים, אזי השאלה הראשונה שעלינו לבחון בקשר להגדרת המונח "עבירות צווארון לבן" היא אם אנו בוחנים את הסוגיה מתוך הסתכלות על העבריינים או מתוך הסתכלות על העבירות. במילים אחרות, השאלה היא אם אנו מדברים על "עברייני צווארון לבן" או על "עבירות צווארון לבן".

אם נבחן את התופעה מנקודת מוצא של הגדרה המתייחסת למעמדם של עוברי העברה, אזי בהתאם להגדרה זו עבריינים ממעמד חברתי-כלכלי גבוה או ממעמד מיוחד (כגון נבחר ציבור) שהמחוקק ביקש להחמיר עימם ייחשבו עברייני צווארון לבן. כפי שניתן לראות מייד, מדובר בהגדרה בעייתית שאינה עונה על כל המאפיינים הנדרשים לתיוג המעשה כ"ניצול משאבים מיוחדים... להפקת רווחים בלתי-חוקיים באמצעות שיטות הסוואה והטעיה..." וגו',¹⁴ שכן על פי ההגדרה המקובלת כיום, כפי שכבר צוין לעיל, נבחר ציבור או עובד ציבור העוברים עבירות מין במי שכפופות להם אינם עוברים עבירות שנהוג לראותן כעבירות צווארון לבן. עם זאת, וכפי שיתואר בהמשך, המניע לשני סוגי ההתנהגות הוא דומה, לדעתי – הפעלת כוח וניצול לרעה של כוח ארגוני.¹⁵

אפשרות שנייה להגדיר את עבירות הצווארון הלבן היא באמצעות סיווג העבירות עצמן לעבירות צווארון לבן ולעבירות "רגילות" או עבירות "צווארון כחול" – עבירות מין, אלימות, סמים וכדומה. במקרה זה המיקוד בעבירות הצווארון לבן יהיה ב"ניצול המשרה – הציבורית או הפרטית – על-ידי העברייין להפקת רווחים בלתי-חוקיים".¹⁶ גם כאן, לדעתי, קיים קשר הדוק בין כוח, כסף וניצול לרעה של כוח ארגוני.

13 מן, לעיל ה"ש 11, בעמ' 416 וההפניות שם.

14 שם, בעמ' 432.

15 ראו להלן בפרק ו, ובפרט ליד ה"ש 111.

16 מן, לעיל ה"ש 11, בעמ' 415.

פרק ג: מדוע הם עושים זאת? סיבות וגורמים אפשריים לביצוע עבירות צווארון לבן

כעולה מהספרות וממחקרים שונים,¹⁷ ועל סמך נסיוני המקצועי, ניתן לחלק את הסיבות והגורמים האפשריים לביצוע עבירות צווארון לבן לשתי "משפחות" עיקריות: האחת כוללת **סיבות פסיכולוגיות וחברתיות** בעיקרן; ואילו האחרת כוללת סיבות הקשורות למורכבות התופעה ולאפיונים מיוחדים לתחום, רוצה לומר – **סיבות מבניות**.

בין הסיבות הפסיכולוגיות לביצוע עבירות אלה ניתן למנות תחושות כגון הנאה מביצוע עברה, ניכור, תחושת יכולת של ניצול כוח, חמדנות ועוד. הסיבות המבניות לביצוע עבירות צווארון לבן נעוצות במאפייניהן המיוחדים של העבירות ובהיותן עבירות נסתרות מן העין: המידע על אודות ביצוען קשה להשגה, מה שמחייב אמצעי חקירה מיוחדים ועלול להפחית את יכולת ההרתעה; קיים קושי בהוכחת היסודות המורכבים של העבירות הפליליות בתחום זה, ועוד.

לדעתי, תיתכן גם קבוצה שלישית, המשלבת את שתי הקבוצות האמורות בבחינת סיבה ומסובב – למשל, נורמות חברתיות-תרבותיות, ובעיקר העדר הקלנה (מלשון קלון), הגורמות לתחושת עוצמה ולהעדר הרתעה, כגון "לי זה לא יקרה" ו"אם יקרה, אז המחיר שווה".

1. מרמה כגורם המסב הנאה וסיפוק?

אחד ההסברים מתחום הפסיכולוגיה עשוי להפיץ אור על הסיבה לביצוע חלק מהעבירות, בעיקר עבירות רכוש, מרמה, גנבה וכולי. על פי הסבר זה, הרמאי חווה ריגוש כאשר הוא מתנהג בצורה לא אתית. במחקר שנערך בארצות הברית לפני שנים מספר¹⁸ נמצא כי רמאות שהיה אפשר לבצעה בקנה מידה קטן (כגון תשובות כוזבות בשאלונים) הסבה הנאה וסיפוק. יצוין כי סיבה זו נמצאה רלוונטית בעיקר בהונאות שניתן לבצען בצורה אנונימית (דבר שהינו אפשרי כיום יותר באמצעות השימוש במרשתת).

17 מאיר גלבוע "החקירה בעבירות הכלכליות ובעבירות הצווארון הלבן" **מגמות בקרימינולוגיה: תאוריה, מדיניות ויישום** 711 (מאיר חובב, לסלי סבה ומנחם אמיר עורכים, 2003); SOLTES, לעיל ה"ש 6; רון שפירא "הצווארון הלבן – עד כמה הוא מלוכלך?" **קריית המשפט** ב 101 (2002). להבנת, הנושא של עבירות הצווארון הלבן הוא נושא בין-תחומי השואב ידע מתחומים שונים, כגון משפטים, קרימינולוגיה, סוציולוגיה, פסיכולוגיה, כלכלה ועוד, כמפורט בהמשך. מורכבות זו מחייבת מטבע הדברים, בעולם המעשה, התמקצעות ייחודית בתחום איכפת החוק כלפי עברייני צווארון לבן והבנה עמוקה של הנושא בממשק עם עולמות תוכן נוספים, כאמור.

18 Nicole E. Ruedy, Celia Moore, Francesca Gino & Maurice E. Schweitzer, *The Cheater's High: The Unexpected Affective Benefits of Unethical Behavior*, 105 J. PERS. SOC. PSYCHOL. 531 (2013).

2. אהבת סיכון ותאוות בצע

השאלה מדוע אנשים אשר "יש להם הכל" (גם כסף וגם כבוד) חוטאים בתאוות בצע ומוכנים לסכן את הונם ואת המוניטין שלהם בתמורה לעוד סך מסוים של רווחים היא שאלה מסקרנת. התשובה הפשוטה היא כנראה שאנשים לעולם אינם מסתפקים במה שיש להם. עם זאת, מבחינה כלכלית מדובר בתעלומה, שכן אנו יודעים כי בשל התופעה של תועלת שולית פוחתת, ככל שלאדם יש הון רב יותר, הרווח הבא נתפס על ידי כשולי יותר, ולכן ככל שהוא מוסיף ומתעשר כן מצטמצמים התמריצים להסתכן בעבור תועלת או רווח שוליים נוספים. כפי שכבר נאמר לעיל, מענה מסוים לתעלומה יכול להיות שעצם הסיכון שבעברה על החוק ובמעשה המרמה מהווה ריגוש, אשר מגביר את התועלת מבחינת העברייני.¹⁹

3. ניכור "מבני"

מחליפת המכתבים (הפנה בצורה יוצאת דופן) בין סולטס (Soltes) לבין אנשי עסקים שהורשעו ונשלחו לכלא²⁰ עולה כי הריחוק, הניכור והניתוק ששוררים בתעשיית הפיננסים, בעיקר בארצות הברית, הם בין הגורמים שאפשרו לצמרת העולם הפיננסי לבצע הונאות בהיקף כה גדול במשך זמן כה רב.

בחברה תעשייתית-קפיטליסטית כחברה האמריקאית, המרדף אחר העושר והחומריות בשילוב עם תחרותיות יוצאת דופן דוחקים ככל הנראה באנשים להפר נורמות למען הצלחה עסקית ובשמה.²¹ אנשים נמדדים פעמים רבות לפי מידת עושרם, וכסף נהפך לאמצעי עיקרי להערכת אנשים ולהגדרת מעמדם. תגמול מנהלי חברות על פי מידת התשואה שהם השיגו בעבור בעלי המניות דוחף אותם ליטול סיכונים. אוירת התחרותיות הפנים-תעשייתית גורמת לחשיבה של "המטרה מקדשת את האמצעים" ולהתנהלות של "עיגול פינות", עד כדי שקרים והונאות: "יפוי דוחות, מתן שוחד לקידום עסקאות, הרצת מניות כדי לקדם הנפקות של ניירות ערך וכדומה. דוגמאות לכך ניתן למצוא בהתנהלותו של קובי אלכסנדר בפרשת ה-"Backdating" בחברת קומברס, בהתמוטטותה של חברת האנרגיה אנרון ועוד.²²

19 סטאנטון ווילר "עבריינות הצווארון הלבן: ממצאים מתוכנית מחקר סוציו-משפטיות ומחשבות בנוגע לבעיית המוטיווציה בעבירות הצווארון הלבן" **עיוני משפט** טו 435, 446–448 (1990); James William Coleman, *Toward an Integrated Theory of White-Collar Crime*, 93 Am. J. Sociol. 406, 424–425 (1987).

20 SOLTES, לעיל ה"ש 6.

21 Coleman, לעיל ה"ש 19, בעמ' 414–420.

22 United States v. Alexander, 06-CR-628 (E.D.N.Y. 2016); Skilling v. United States, 561 U.S. 358 (2010). ראו גם: JERRY W. MARKHAM, *A FINANCIAL HISTORY OF THE UNITED STATES: FROM ENRON-ERA SCANDALS TO THE GREAT RECESSION (2004–2009)* (2015).

4. שכרון כוח

קיימות תשובות נוספות לשאלה מדוע שועי עולם, מנהלים בכירים ואישי ציבור עוברים עברות: תשובות מתחומי המשפט, הקרימינולוגיה, הסוציולוגיה ועוד. ברצוני להציע הסבר נוסף, שהוא מרכיב משמעותי לדעתי, ולעיתים עיקרי, בהבנת התנהגותם של עברייני צווארון לבן. טענתי היא כי תחושת הכוח והיכולת להשיג דברים היא גורם מכריע בעיצוב התנהגותם. לתחושתו ולהבנתו הסובייקטיבית של העברייני, בשל מעמדו הגבוה (או כמי שנמצא בצומת קבלת החלטות משמעותי), עושרו, בכירותו בארגון ויכולתו לנצל לרעה את כוחו הארגוני (בזכות מעמדו, עושרו או בכירותו), הוא יכול לעשות את המעשים האסורים ולהתנהל כפי שהוא מתנהל. תחושת הכוח הנובעת מנתון אובייקטיבי – כגון מעמד, עושר, בכירות, הימצאות בצומת קבלת החלטות, שליטה באנשים וכדומה – מועצמת כאשר קיימת במקביל גם תחושה סובייקטיבית של מוגנות. אותם נשואי פנים נהנים פעמים רבות מ"כיפת ברזל" אנושית אשר מקיפה אותם, מגינה עליהם ומוכנה "להיכשך על הגדר" למענם כדי למנוע את העמדתם לדין. גורמים אלה בשילוב עם העדר גינוי או הקלנה של פעילותם – או למצער עם תחושתם שכך יהיה – מעצימים את תחושת הכוח והעדר הפגיעות.

אבהיר את הדברים: אדם רציונלי יימנע בדרך כלל מעשיית מעשים אסורים אם הוא יבין כי העלות של ביצוע המעשה רבה מן התועלת שבו. אולם אם מערכת החוק מתקשה מסיבות שונות לטפל בצמרת המערכת הציבורית-העסקית, הפיתוי לצבור הון, להרבות כוח ולחזק את המעמד בארגון באמצעים לא חוקיים הוא גדול. אם אין איום ממשי שמעשה העברה יוביל לעונש, או לפחות אם אין לאדם השוקל את המעשה תחושה סובייקטיבית שקיים איום כזה, אזי תחושת המוגנות שלו תתחזק. "מותר לי", הוא אומר לעצמו; "לי זה לא יקרה", הוא יוסיף ויאמר, אם נתן בכלל את הדעת לתוצאות האפשריות של מעשיו; "לא יתפסו אותי, ואם אתפס, יש סיכוי סביר שאחמוק מעונש בעזרת עורכי דין טובים, מערכת משפטית איטית וקשיים בהוכחת המעשה".

על כך יש להוסיף את אותה "כיפת ברזל" אשר עוטפת-מחבקת את איש העסקים נשוא הפנים או נבחר הציבור שהשפעתו רבה. עוזרים ומקורבים שומרים לו אמונים ואינם מסגירים אותו. יתר על כן, פעמים רבות הם שותפים למעשיו ונהנים מפירותיהם. מקרה שולה זקן – אשר שברה את שתיקתה (לאחר שהגיעה להסדר עם הפרקליטות) והעידה לחובת מי שהיה הבוס הישיר שלה, ראש הממשלה לשעבר אהוד אולמרט, שעזמו עברה עברות פליליות ושמרה לו אמונים במשך עשרות שנים – הוא נדיר יחסית.²³

23 ראו ע"פ 8080/12 מדינת ישראל נ' אולמרט (פורסם באר"ש, 28.9.2016) (להלן ע"פ אולמרט). יש לציין כי לאחרונה עלולות טענות כי תופעת עדי המדינה בתחום עברות הצווארון הלבן נפוצה יותר. ראו, לדוגמה, את גיוסם של שישה עדי מדינה בפרשת ישראל ביתנו (אילנה קוריאלי "דנינו: גייסנו 6 עדי מדינה בפרשת השחיתות" כלכליסט 18.4.2015, www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-

עברייני הצווארון הלבן עשוי לקבל סיוע נמרץ גם ממקורבים "דרג ב" – יחצנים או עיתונאים מטעם. כל אלה מגויסים לשורת המקטרגים על הכוחות המבקשים לכאורה להתנכל לעשיר או לפוליטיקאי רק בשל עושרו ו/או השפעתו. אותם חסידים לעולם לא ישכחו להזכיר עד כמה תרם הנאשם למולדת במשך כל שנות פעילותו (שממנה התעשר, כמובן), ועל שורת המקהלה הקולנית של היחצנים מנצחים פרקליטי הצמרת, אשר (בהתאם לתגמול הכספי הגבוה שהם מקבלים) אינם משאירים אבן על אבן במרוץ לזיכוי הלקוח.

5. עוצמתו של הכסף

יש ככל הנראה גם משהו מעצים בכסף, בכוח שהוא מביא עימו, בתחושה שכסף יכול לקנות (כמעט?) הכל. אפשר להסיק זאת, למשל, מדבריו של מיידוף, אשר תיאר את כוחו המשכר של הכסף למי שלא גדל בסביבה משופעת ממון: "ברור שהייתי אוטוסיידר בממסד של וול סטריט. לא הגעתי ממשפחה עם כסף או קשרים. אבל כאשר הקמתי את החברה שלי, פתאום נכנסתי להלך רוח שבו הרגשתי שאני יכול להשיג כל דבר בחיים."²⁴

6. "עברות נסתרות מן העין"

כאמור לעיל, בצד הסיבות הפסיכולוגיות לביצוע עברות צווארון לבן קיימות גם סיבות מבניות, הנעוצות במאפייני העברות ובהיותן עברות נסתרות מן העין. טענתי היא כי אנשים עוברים עברות אלה, בין היתר, כי קשה לגלותן, כי האכיפה בתחום זה מאתגרת, ומשום שיתכן שהענישה אינה מרתיעה. קיומם של גורמים אלה עלול לפגוע באפקטיביות של ההרתעה מפני ביצוע עברות.

לא בכדי זכו עברות הצווארון הלבן בכינוי "עברות נעלמות" או עברות נסתרות מן העין. פעמים רבות קיים קושי רב באיתור מידע על עצם התרחשותה של העברה. בעברות "רגילות" – תקיפה, חבלה, שוד וכדומה – עצם הידיעה על קיומה של עברה היא בדרך כלל שלב בסיסי וגלוי. לאחר שהפורץ עוזב את הדירה (אם לא קודם לכן), בעל הבית מבחין בפריצה ומגיש תלונה למשטרה. ברגע שאדם מפעיל אלימות כלפי אדם אחר, ברור מייד שמבוצעת עברה פלילית. בעברות צווארון לבן, לעומת זאת, פעמים רבות חולפים חודשים ואף שנים עד אשר מתגלה דבר העברה, אם בכלל. פעמים רבות קורבן המרמה אינו יודע כלל כי רימו אותו, ולעיתים קרובות הוא לא ידע זאת לעולם. במילים אחרות, ייתכנו מעשי עברה רבים שלא יזוהו כלל כעברה ולכן לא יתגלו לעולם.

²⁴ 3657142,00.html ואת עדותו של שמואל דכנר בת"פ (מחוזי ת"א) 10291-01-12 מדינת ישראל נ' צ'וני (פורסם בנבו, 31.3.2014).

SOLTES, לעיל ה"ש 6, בעמ' 290 (התרגום שלי – א' א').

7. פיזור הנזק

בעברות צווארון לבן אין קורבן ספציפי או נזק מוחשי. כאשר מבוצע שוד, אנו יודעים מי הקורבן – הנשדד. בעברות מס או בעברות של שחיתות שלטונית המצב שונה. אין קורבן ספציפי ואין נזק ישיר-פיזי אשר נראה לעין או ניתן לכימות. כך, לדוגמה, בעברות של שחיתות ציבורית נקבע בפסיקה כי הפגיעה היא באמון הציבור בעובדי הציבור, בטוהר המידות של פקידי הציבור (שהוא ערך שזכה במעמד חוקתי במשפט הישראלי) ובאינטרס הציבורי שעובד הציבור מופקד עליו.²⁵ הרכיבים בהגדרה זו קשים לכימות, והערכת מכלול הנזק שנגרם היא בעייתית.

8. ניכור "איש"

גורם נוסף המקל את ביצוע העברה ומקשה את האכיפה בתחום הוא הניכור הנגרם עקב ה"חיץ" (wedge) הקיים בין הקורבן לבין עובר העברה. בלעדי ניכור זה קשה להבין כיצד מנהלים אינם רואים את הנזקים – לתאגיד, לחברה ואפילו להם עצמם – שנגרמים בשל הונאה, מעילה, עברות בתחום ניירות הערך או תיאום מחירים. זאת, אף בשעה שלקורבנות עצמם ההשלכות השליליות של פשעים כאלה ברורות לגמרי (בעיקר במעשי מרמה המכוונים כלפי אנשים בשר ודם).

להונאה תאגידית יש אותו אפקט פיננסי כמו לגנבת כסף מארנקו של המשקיע. עם זאת, קיים הבדל קריטי בין שני סוגי הפשעים האלה מנקודת מבטו של העבריין. גנבת כסף מחייבת רמה גבוהה של אינטימיות. העבריין רואה את הקורבן, נוגע פיזית בנכס שלו, ורואה את תגובתו מייד אחרי ששדד אותו. לעומת זאת, להונאה תאגידית לא מתלוות כל אותן תחושות הקשורות לגנבה. פעמים רבות המנהלים אינם צריכים להתקרב כלל לקורבנותיהם, באופן פיזי או פסיכולוגי, גם כאשר הם מרוקנים, לדוגמה, חשבון בנק של מישוהו. קורבנותיהם של הפשעים הפיננסיים נותרים לרוב אמורפיים ומרוחקים.²⁶ להבנתי, תחושת הניכור, יחד עם חוסר יכולת לכמת נזק במקרים מסוימים

25 דנ"פ 1397/03 **מדינת ישראל נ' שבס**, פ"ד נט(4) 385 (2004).

26 Paul K. Piff, Daniel M. Stancato, Stéphane Côté, Rodolfo Mendoza-Denton & Dacher Keltner, *Higher Social Class Predicts Increased Unethical Behavior*, 109 PNAS (2012) 4086; דן אריאלי **לא רציונלי ולא במקרה** 186–190 (גילי ברהלל סמו מתרגמת, 2009). לדעתי, המקרה של אתי אלון (ת"פ (מחוזי ת"א) 40182/02 **מדינת ישראל נ' אלון** (פורסם בנבו, 5.3.2003) (להלן: **פרשת הבנק למסחר**)) שונה במעט מהפרופיל המתואר לעיל, שכן אלון טיפלה באופן אישי בחלק מהחשבונות שאותם רוקנה, כלומר, לא התקיים לכאורה אותו ניכור שמתואר כאן. עם זאת, אתי אלון הייתה נתונה בלחצים כבדים מצד אביה ואחיה, שדחקו בה לסייע בסילוק החובות שנוצרו בשל הימורי אחיה עופר מקסימוב. מהיכרותי עם חומר הראיות בתיק ניתן לומר כי תחושתה של אלון לגבי חלק הארי של הכספים שהוציאה מהבנק הייתה שהם של הבנק. היא לא חשבה על הלקוחות ברמה האישית, והיא האמינה שהיא

או העדר קורבנות ספציפיים הניצבים לנגד עיניהם של העבריינים, מהווים גורמים מסייעים לסוג עבריינות זה.

9. קושי בהוכחת יסודות העברה

שליטת העבריינים בזירת העברה מקשה אף היא את האכיפה בתחום זה. במקרים רבים העברות נעשות על ידי בכירים בחברות או בשירות הציבורי, ואלה שולטים בדרך כלל במידע הרלוונטי או לחלופין ממונים על מי שיכול לסייע בחשיפת המעשים או יכולים להשפיע בדרך אחרת על מי שיכול למסור עליהם מידע. סיטואציה זו רווחת בתחום ההגבלים העסקיים, אך רלוונטית גם במקרים כגון רישומים כוזבים בתאגיד, עברות בתחום שוק ההון וניירות ערך, ועוד. במצבים אלה הלחצים הפנימיים בארגון לשיתוף פעולה, כלומר להסתרת המידע מפני הרשויות, הם גדולים מאוד. לעיתים תאגידי גדולים או תאגידי פיננסיים אפילו לא יתלוננו במשטרה, מחשש לפגיעה בשמם הטוב או באמון הציבור בהם. ברור כי עובדים זוטרים יחששו בדרך כלל מלפנות לרשויות, פן יאבדו את מקום עבודתם.

יתר על כן, יש עברות שמעצם טבען נעשות במחשכים, ולאיש אין אינטרס לדווח עליהן. כך הדבר, למשל, בעברות של שחיתות שלטונית – שוחד, מרמה והפרת אמונים. לא לנותן השוחד ולא לנוטל השוחד יש אינטרס לדווח על מעשים אלה.

לכך יש לצרף גורמים נוספים המקשים את האכיפה בתחום: קושי בהגדרת המעשה כאסור ברמה הפלילית; סיוע על ידי בעלי מקצוע; הטעיה והסוואה; קיומם של חומרי חקירה רבים ומורכבים, הגורמים להתארכות ההליכים; ליווי תקשורתי אינטנסיבי של החשודים ושל הפרשה, תוך הפעלת מערכת יחסי ציבור נרחבת שמטרתה פעמים רבות היא להטות את דעת הקהל לצידו של החשוד, אשר "פעל במסגרת עסקית לגיטימית", כדבריו, ועוד.

10. מידת ההרתעה

מקובל לייחס לענישה הפלילית ארבע מטרות עיקריות: הלימה וגמול, הרתעה, הרחקת העברייני, ומניעה ושיקום.

באשר להרתעה, הכוונה היא להרתעת העברייני המוענש מפני ביצוע עברות בעתיד (הרתעה אישית) ולהרתעת הציבור – המודע להטלת העונש – מפני ביצוע עברות (הרתעה כללית). ההרתעה, להבדיל מהלימה, הינה שיקול הצופה פני עתיד. בבסיסו של שיקול ההרתעה מצויה ההנחה כי אדם בוחר לעבור עברה כאשר הדבר צפוי להביא לו תועלת. ההרתעה נועדה למנוע ביצוע עברות לנוכח החשש מהעונש (אשר יגרום לעובר תועלת).

תוכל להחזיר את הכסף (גם אם דובר בהלוואות פיקטיביות או בפקדונות שהקימה ללא בסיס).

העברה סבל, קלון, הוצאות וכדומה).²⁷ קיימות נוסחאות לקביעת העונש משיקולי הרתעה: העונש אמור לגרום סבל גדול יותר מהתועלת שהעברה מניבה לעבריין; וככל שסיכויי התפיסה קטנים יותר כן יש להטיל עונש חמור יותר.

שיקול ההרתעה רלוונטי לענישה, אך יש המשתמשים במונח זה באופן רחב יותר וכוללים במסגרתו את כל ההשפעות הפסיכולוגיות והחברתיות באשר לנכונותם של אנשים לעבור על החוק. במובן זה הרתעה משמעה הימנעות מביצוע פעולה מסוימת בשל החשש מפני התוצאות כפי שהן נתפסות בעיני המבצע. בהקשר זה רלוונטי הסברו של ווילר²⁸ למושג "dark figure of crime", המייצג את כל המקרים הפליליים שאנו יודעים לומר כי התרחשו אך שאי-אפשר להביא לידי הרשעה בהם בשל מגבלות שונות. הבנת הגורמים המדויקים למניעת עבריינות צווארון לבן וקיומה של אכיפה אפקטיבית מחייבים פילוח של הסיבות (הפסיכולוגיות או המבניות, כאמור לעיל ובהמשך) למגבלות שבעטיין אי-אפשר להביא לידי הרשעה, ובדיקת השלכתו של נתון זה על הרתעת היחיד.²⁹

מהי אם כן מידת ההרתעה הקיימת בישראל בתחום עבירות הצווארון הלבן? התשובה לכך מורכבת ומצויה בכמה מישורים:

ראשית, למעמד החברתי-הכלכלי של נאשמים בכלל, ושל נאשמים בעבירות צווארון לבן בפרט, יש, להבנתי, השפעה על תוצאות ההליך המשפטי. כאמור לעיל, הגדרת התחום כעבירות צווארון לבן החלה מקום שזוהתה תופעה של עבריינות שנעלמה מהשדה הפלילי בשל מאפייניהם (המעמדיים) של המעורבים בה. כלומר, עצם תיחומה וקטלוגה של עבריינות זו נסמכת על מאפיינים חברתיים-כלכליים.³⁰ מחקרים שנעשו בשנים האחרונות לגבי העמדתם לדין וענישתם של עבריינים שעברו עבירות צווארון לבן מצביעים אף הם על קשר בין מעמד גבוה לבין סיכוי פחות להעמדה לדין פלילי ולענישה משמעותית.³¹ מחקרים נוספים מצביעים על כך שנאשמים ממעמד חברתי

ANDREW VON HIRSCH, ANTHONY E. BOTTOMS, ELIZABETH BURNEY & P-O. WIKSTRÖM, 27
CRIMINAL DETERRENCE AND SENTENCE SEVERITY: AN ANALYSIS OF RECENT RESEARCH
3-4 (1999).

28 ווילר, לעיל ה"ש 19.

29 JEREMY BENTHAM, THEORY OF LEGISLATION 325-328 (Richard Hildreth trans., Trubner & Co., 2nd ed. 1911); JEREMY BENTHAM, THE PRINCIPLES OF MORALS AND LEGISLATION 178-188 (1988).

30 John Hagan & Patricia Parker, *White-Collar Crime and Punishment: The Class Structure and Legal Sanctioning of Securities Violations*, 50 AM. SOCIOLOGICAL REV. 302 (1985).

31 David J. Eitle, *Regulatory Justice: A Re-Examination of the Influence of Class Position on the Punishment of White-Collar Crime*, 17 JUST. Q. 809 (2000); Robert Tillman & Henry N. Pontell, *Is Justice "Collar-Blind"? Punishing Medicaid Provider Fraud*, 30 CRIMINOLOGY 547 (1992). ראו פרקים ד ו-ה להלן בנוגע לאי-העמדתם לדין פלילי של נבחרי ציבור (דוגמת החלטת היועץ המשפטי לממשלה בעניין תיק החקירה שנפתח נגד אביגדור ליברמן (13.12.2012) (להלן: החלטת היועץ המשפטי בעניין ליברמן), שבה נקבע כי לא יוגש כתב אישום

גבוה ובעלי הכנסה גבוהה מקבלים עונשי מאסר קלים יותר מאשר נאשמים בעלי הכנסה נמוכה.³² הסיבה לכך, לדעת החוקרים, היא יכולתם הגבוהה יותר של הראשונים לשלם עונשי קנס. לדעתי, הקשר בין מעמד גבוה לבין סיכוי פחות להעמדה לדין פלילי ולענישה משמעותית מפחית במידה משמעותית את ההרתעה.

ניתן גם לבחון את מידת ההרתעה בהקשרה הרחב, דהיינו, בעצם ההיתכנות של ביצוע העבירה (בחירת דרך פעולה מסוימת לאחר שלילת דרכי פעולה אחרות). מחקרים מתחום המשפט הכלכלי מצביעים על כך שמנגנוני ביטוח (העומדים לזכות מנהלים בכירים, דירקטורים ובעלי מקצועות חופשיים) עלולים לעודד התנהלות "לא אכפתית" ביחס לסיכונים או התנהגות ש"מתעלמת" מהם, שכן מחיר ההתעלמות אינו יקר מספיק, ואין בו כדי לתמרץ השקעת משאבים באמצעי זהירות שונים (כגון חוות דעת מקצועיות) או למנוע התנהגות רשלנית.³³ שילוב גורם זה עם העובדה שקיים קשר בין מעמד גבוה לבין סיכוי פחות להעמדה לדין פלילי ולענישה משמעותית, כאמור לעיל, מוביל להרתעה אפקטיבית פחות.

שלישית, ניתן לומר, גם על סמך נסיוני האישי, כי קיימים קשיים בהעמדה לדין של עברייני צווארון לבן בכלל, ובתחום השחיתות השלטונית בפרט, ועוד יותר מכך בהרשעתם ובענישתם בצורה הולמת, שתייצר הרתעה. קשיים אלה מקורם בכך שעבירות צווארון לבן קשות בדרך כלל להוכחה, אך גם בשל העובדה ש"האצבע כבדה על ההדק" בהחלטה על הגשת כתב אישום. זאת, לא רק בשל קשיי ההוכחה, אלא גם בגלל זהירות יתר, אשר אינה ננקטת תמיד בתיקים אחרים, כפי שיפורט בדוגמאות בפרקים ד ויה להלן.

רביעית, קיים לעיתים פער גדול בין קביעותיו הנחרצות של בית המשפט באשר לחומרת המעשה לבין העונש שהוא משית בסופו של דבר על עברייני צווארון לבן. פער זה יש בו כדי "לצנן" את אפקט ההרתעה הרצוי.

דוגמה ליחס סלחני לנבחר ציבור שסרח, ניתן למצוא בפסק הדין הראשון של בית המשפט המחוזי בפרשת **אולמרט**. פסק דין זה – שהינו מוטעה, לדעתי, הן בהכרעת הדין והן באשר לענישה – הגיע לבית המשפט העליון, ונהפך מאוחר יותר בהרכב שונה של

נגד אביגדור ליברמן בפרשת "חברות הקש". ראו גם תומר זרחין ועפרה אידלמן "משה לדור סגר את התיק נגד אהוד אולמרט בפרשת בנק לאומי" **הארץ** 4.12.2008 www.haaretz.co.il/1.1559264 (סגירת תיק החקירה נגד אהוד אולמרט בפרשה של הפרטת בנק לאומי ובפרשת המינויים הפוליטיים).

Max Schanzenbach & Michael L. Yaeger, *Prison Time, Fines, and Federal White-Collar Criminals: The Anatomy of a Racial Disparity*, 96 J. CRIM. L. CRIMINOL. 757 (2006); John Wooldredge, *Neighborhood Effects on Felony Sentencing*, 44 J. RES. CRIME & DELINQ. 238 (2007).

33 אוריאל פרוקצ'יה "פרק יד: תאגידים" **הגישא הכלכלית למשפט** 751, 781–810 (אוריאל פרוקצ'יה עורך, 2012).

בית המשפט המחוזי.³⁴ פסק הדין הוחזר לדיון בערכאה הדיונית בעקבות שבירת "מעגל השתיקה" סביב אהוד אולמרט באמצעות עדותה של שולה זקן, אך הפער בין שתי הכרעות הדין הינו עמוק יותר, ואינו נעוץ, להערכתי, רק בקיומה של ראייה זו במשפט השני ובהעדרה במשפט הראשון.

לדעתי, פסק הדין הראשון בפרשת **אולמרט** מוטעה שכן הוא קבע קנה מידה נורמטיבי וראייתי בעייתי ביותר. פרשה זו כוללת למעשה שלוש פרשיות שונות: בפרשת "ראשונטורס" הואשם אולמרט בקבלת מימון מארגונים יהודיים ברחבי העולם שלפניהם הוזמן להופיע, אף שנסיעות אלה כבר מומנו על ידי אוצר המדינה.³⁵ התביעה טענה כי הכספים העודפים נצברו בחשבון פרטי בסוכנות הנסיעות "ראשונטורס", ושימשו את אולמרט ואת בני משפחתו, בין היתר, למימון טיסותיהם הפרטיות ולשרדו טיסותיו של אולמרט למחלקה ראשונה. בית המשפט זיכה את אולמרט מהעבירות שיוחסו לו, וקבע כי לא הוכחה שיטה ליצירת כספים עודפים ולא הוכחה כוונה לממן נסיעות פרטיות מכספים עודפים. בית המשפט קבע כי אולמרט לא היה מודע לגביית הכספים העודפים. בפרשת "טלנסקי" האשימה התביעה את אולמרט כי קיבל סכומי כסף גדולים, חלקם במעטפות עם כסף מזומן, מאדם בשם משה טלנסקי ומאנשים נוספים.³⁶ הכספים הועברו באמצעות ראשת לשכתו ואשת סודו של אולמרט, שולה זקן, והוסתרו ב"קופה סודית" אצל חברו ואיש אמונו עו"ד אורי מסר, מבלי שאולמרט דיווח על הכספים. בכתב האישום נטען גם כי אולמרט סייע לעסקיו הפרטיים של טלנסקי מול גורמים עסקיים בארץ ובחוץ לארץ. בית המשפט זיכה את אולמרט מהעבירות שיוחסו לו, בין היתר בנימוק שלא הוכח כי הכספים לא נועדו למטרה פוליטית, אף שדבר זה לא נטען כלל בתחילה על ידי ההגנה.³⁷ לבסוף, בפרשת "מרכז ההשקעות" הורשע אולמרט בכך שכשר המסחר והתעשייה סייע ללקוחותיו של עו"ד אורי מסר, ידידו הקרוב ומי שהיה שותפו במשרד עורכי הדין בעבר, בנושאים שונים שבהם נזקקו להחלטותיו או להחלטות של גורמים ממשרדו.³⁸

בית המשפט המחוזי בירושלים הרשיע אם כן את אולמרט בעבירה של מרמה והפרת אמונים,³⁹ וקבע כי אולמרט נמצא בניגוד עניינים חריף בין מחויבותו למילוי תפקידיו הממלכתיים לבין מחויבותו האישית והעמוקה לחברו עו"ד אורי מסר. במקביל זיכה כאמור בית המשפט את אולמרט מהאישומים בפרשות "ראשונטורס" ו"טלנסקי".

34 ת"פ (מחוזי י"ם) 426/09 **מדינת ישראל נ' אולמרט** (פורסם באר"ש, 30.3.2015) (להלן: ת"פ **אולמרט** השני).

35 ת"פ (מחוזי י"ם) 426/09 **מדינת ישראל נ' אולמרט**, פס' 6–10 לפסק הדין (פורסם בנבו, 10.7.2012) (להלן: ת"פ **אולמרט** הראשון).

36 שם, פס' 856.

37 כאמור, ביולי 2012 לא העלה עדיין איש על דעתו ששנתיים מאוחר יותר תעיד שולה זקן על מערכת היחסים בינה לבין אולמרט ובינו לבין אחרים, ושפרשת "טלנסקי" תיפתח מחדש.

38 ת"פ **אולמרט** הראשון, לעיל ה"ש 35, פס' 993–998.

39 שם.

החלטת בית המשפט לזכות את אולמרט בפרשת "טלנסקי" תמוהה לנוכח הראיות שהובאו לפניו ולנוכח הלכת שבס.⁴⁰ בית המשפט קבע במפורש כי טלנסקי העביר לאולמרט כספים לאורך תקופה של כמה שנים, שהסתכמו ב-600,000 דולר. במקביל כתב אולמרט מכתבים לאנשי הון על מנת לקדם את עסקיו של טלנסקי. השופטים עצמם קבעו בפסק הדין כי אין לראות במכתבים אלה דבר של מה בכך, ובכל זאת זיכו את אולמרט. לשם השוואה יצוין כי בהלכת שבס קבע הנשיא ברק כי שבס הפר אמונים בכך שהתערב לטובת קידום מיזמים שלחבריו היה אינטרס בהם, וזאת אף אם מיזמים אלה היו חשובים וראויים, ואף אם שבס עצמו לא נהנה מכך, ואף אם לא הייתה בהתערבות משום "סטייה מהשורה".

היחס ה"סלחני" בפסק הדין הראשון ניכר גם בענישה הקלה יחסית שהוטלה על אולמרט אף שהוא הורשע בעבירה חמורה ולמרות העובדה שהוא ניצל את הכוח השלטוני שהיה נתון בידיו:

"אין צורך להכביר מלים על היותה של כהונת ראשות הממשלה פסגת מאווייו של פוליטיקאי בישראל. הנאשם הגיע לפסגה זו, הספיק להגשים בה מהלכים בתחומים שונים, ותכנן לדבריו להוציא אל הפועל תכניות נוספות בהן תלה תקוות למען המדינה ואזרחיה. כל אלה נגדעו באחת בשל... שתי פרשות שהסתיימו בסופו של יום בזיכוי. מצב דברים כזה מחייב התחשבות מיוחדת חרף החומרה הלא מבוטלת הגלומה במעשים בהם הורשע הנאשם."⁴¹

המחיר האישי הכבד ששילם הנאשם בגין הפרשות שמהן זופה תורגם על ידי בית המשפט להימנעות מהטלת עונש של מאסר לריצוי בעבודות שירות בגין הפרשה שבה הורשע, ולהסתפקות במאסר על תנאי ובקנס כספי מרבי.⁴² האמירה שעלתה מפסק הדין הייתה מהדהדת: כאשר פוליטיקאי ישראלי שהורשע נמצא בעיצומה של תנופת עשייה ציבורית שנגדעה בשל חקירתו, יש להתחשב בו במיוחד ולהקל בעונשו. אין ספק שזו הייתה קריאת הכיוון – המוזהר לטעמי – של בית המשפט.

11. העדר הקלנה

העדר הקלנה ציבורית, בחלק מהמקרים, של מי שעבר עבירות צווארון לבן, יחס חברתי סלחני וכן קושי של הציבור להאמין שהעובדות המתגלות אכן נכונות – כל אלה מעצימים את תחושת הכוח של אותם שועי עולם, ומחזקים את תחושתם כי בכוחם לקדם את מטרותיהם גם על חשבון אחרים. העדר הקלנה גם מפחית את מידת ההרתעה.

40 ראו עניין שבס, לעיל ה"ש 25.

41 ת"פ (מחוזי י"ם) 426/09 מדינת ישראל נ' אולמרט, פס' 14 לגזר הדין (פורסם בנבו, 24.9.2012).

42 שם, פס' 15 לגזר הדין.

בדומה לעבירות של הטרדה מינית, שמקורן בכוחנות ובתחושה של "מותר לי" (בגלל הדרגה, בגלל התפקיד, מפני שהיא או הוא צריכים אותי),⁴³ גם כאן ניתן לראות בעבירות של מנהלים בכירים בתאגיד, כמו גם במעשי שחיתות של נבחרי ציבור, את תחושת הכוח ואת ניצול הכוח לסיפוק מטרות וצרכים אישיים.

"אין קשר בין עובדת היותם של גברים מטרידים מינית לבין כישוריהם הכלליים, אבל יש כנראה קשר הדוק בין היותם מצליחים מאוד בתחומם, לבין הפיכתם לטיפוסים כוחניים ויהירים", כותבת נרי ליבנה על גברים מטרידים הנמצאים בפסגת ההצלחה.⁴⁴ אם נחליף את הביטוי "מטרידים מינית" בהיגד "עברייני צווארון לבן", נקבל שההשערה בדבר הקשר בין כוח והצלחה לבין ניצול תקפה במקרים רבים יותר מכפי ששערונו בתחילה.

אולם בעוד שבנוגע לעבירות הטרדה מינית נראה שהשיח הציבורי השתנה, וקיימת כיום ביקורת והקלנה ציבורית, העולה אף כדי "shaming" ברשתות החברתיות, בתחום עבירות הצווארון הלבן המצב שונה, לדעתי. בהקשר זה טרם התרחש אותו שינוי בתרבות הארגונית ובשיח הציבורי. כך, השר דרעי חזר להיות שר הפנים – אותו משרד שבו עבר את העבירות שבגינן הורשע;⁴⁵ ראשי ערים (רוכברגר, גפסו) חזרו ונבחרו לכהונות ציבוריות למרות חקירות פליליות או אף העמדה לדין פלילי;⁴⁶ ואיש העסקים טדי שגיא (האדם השישי בעושרו בישראל), שנשא עונש מאסר שנגזר עליו בפרשת "הדיסקונטאים",⁴⁷ נהפך בשנים האחרונות לטייקון רב עוצמה.

להבנתי, אם אין מבערים נורמות פסולות אלה מן היסוד, בתחילת הדרך, הן מחלחלות ויוצרות תחושה (מדומה) שהכל מותר. אם ליד שולחן השבת יושבים יחדיו נציגי הצמרת העסקית-השלטונית – מי שכבר נשא את עונשו, זה שנמצא כרגע בחקירה וזה שניצב בפני גזירת דינו לאחר הרשעה – ודנים בהנפקות עסקיהם לציבור על מנת למלא את קופתם על חשבון כספי הפנסיה המידלדלים של הציבור, ואין פוצה פה ומצפץ, אזי אין פלא שהתחושה היא שזה בסדר.

12. הנגיעה (מוטיווציה) והזדמנות

הרשימה הארוכה של סיבות, פסיכולוגיות ומבניות, מובילה לכאורה למסקנה כי הגורם העיקרי לביצוען של עבירות צווארון לבן טמון באפיוניו האישיותיים ובמעמדו של המבצע – בכל אחד משניהם בנפרד, קל וחומר בשילובם יחדיו. אולם קיימות גם תזות

43 ראו הצעת חוק למניעת הטרדה מינית, התשנ"ז-1977, ה"ח 484.

44 נרי ליבנה "למה גברים מצליחים מטרידים יותר?" **הארץ** 2.11.2016 www.haaretz.co.il/ 1.3109586-premium/magazine.

45 ת"פ (מחוזי י"ם) 305/93 **מדינת ישראל נ' דרעי** (פורסם בנבו, 17.3.1999).

46 ע"פ 3295/15 **מדינת ישראל נ' גפסו** (פורסם באר"ש, 31.3.2016); ת"פ (שלום ת"א) 37163-05-13 **מדינת ישראל נ' רוכברגר** (פורסם בנבו, 28.12.2014).

47 תפ"ח (מחוזי ת"א) 208/95 **מדינת ישראל נ' שגיא** (פורסם בנבו, 29.1.1996).

שונות שאינן מתמקדות באפיונים אישיותיים ואשר מהוות אנטיזה לסברה שהמעמד והכוח הם הגורמים העיקריים לביצוע העברה.

ג'יימס קולמן⁴⁸ סבור כי ניתוח הגורמים וההנצעות לביצוע עברות צווארון לבן מציג רק הסבר חלקי וסובייקטיבי לקיומן של עברות אלה, וכי יש לבדוק את הדברים בהקשר רחב יותר של תנאים סביבתיים-אובייקטיביים. לטענתו, עברה מסוג עברות צווארון לבן תיתכן רק אם קיימת האפשרות או ההזדמנות לכך. לדבריו: "If there is no opportunity, there will be no crime."⁴⁹ לקיומה של אפשרות, קל וחומר לקיום מגוון של אפשרויות, יש תפקיד משמעותי ביותר בעידוד עבריינות צווארון לבן ובהגברת שכחותה. השאלה אם נוצרה הזדמנות ועד כמה היא אטרקטיבית תיבחן בעיני העבריין הפוטנציאלי. על פי קולמן, האטרקטיביות תיבחן בארבעה מדדים: הרווח המצופה; הסיכון הפוטנציאלי (הסיכוי להיתפס וחומרת העונש הצפוי); עד כמה ניתן להצדיק את המעשה (מבחינה אידיאולוגית, מבחינה רציונלית וכדומה); וקיומה של חלופה למעשה העברייני.⁵⁰

לכאורה מדובר בתזה חדשה, המבוססת על מערך נתונים שאינו מתמקד באפיונים אישיים. אולם להבנתי, המדדים המרכיבים את האטרקטיביות של ההזדמנות, אשר תקבע למעשה אם העבריין יעבור את העברה אם לאו, נכללים רובם ככולם ברשימת הסיבות הפסיכולוגיות שפורטו לעיל. עם זאת, תזה זו, בשילוב סיבות נוספות (כגון תאוות בצע והעדר הרתעה), יכולה להסביר מקרים שבהם מעמד העבריין אינו הגורם היחיד או העיקרי שיש בו כדי להסביר את ביצועה. בכך יש משום תשובה למחקרו של ווילר שהראה כי עברות צווארון לבן אינן קשורות בהכרח למעמד חברתי גבוה, לכוח או לתפקיד מסוים, וכי גם פרטים מן המעמד הבינוני עוברים עברות כאלה.⁵¹ לכאורה יש בכך הסתייגות מתפיסות סוציולוגיות (בדבר שכרון כוח, ניכור וכדומה) לגבי העברה. אולם ניתוח של כמה פסקי דין בישראל – בעיקר בתחום ניירות הערך – שעוסקים במנהלים מדרג הביניים ובמתווכים, ולא דווקא בדמויות בכירות,⁵² מראה כי העברות נעשו פעמים רבות על ידי אותם דרגי ביניים בשיתוף פעולה עם מנהלים בכירים יותר.⁵³ כמו כן, לדעתי, ההסבר כאן יכול להיות שילוב של תאוות בצע ושיקולים נוספים מעבר להזדמנות הנקריית בדרכם.

48 Coleman, לעיל ה"ש 19.

49 שם, בעמ' 424.

50 שם.

51 ווילר, לעיל ה"ש 19, בעמ' 441–442.

52 רע"פ 5174/97 קרן נ' מדינת ישראל, פ"ד נב(2) 177 (1998); פרשת הבנק למסחר, לעיל ה"ש 26; ת"פ (שלום ת"א) 10083/00 מדינת ישראל נ' אמיר (פורסם בנבו, 15.12.2003).

53 ראו את מקרהו של איתי שטרם, שעמד לדין יחד עם נוחי דנקנר – עניין דנקנר, לעיל ה"ש 8.

13. מעבר אידיאולוגי על החוק

קיימים בעלי עסקים שמחזיקים בתפיסה ליברטרניאנית, ואשר עוברים על החוק מתוך התנגדות אידיאולוגית לרגולציה מופרזת. הדבר נפוץ בעיקר בקרב עברייני מס. טענה דומה נשמעה על ידי רון שפירא, אשר סבור כי לעיתים עברה על החוק נעשית משום שהחוק חסר היגיון וכופה מצבים אבסורדיים.⁵⁴

14. התכחשות לנזק ולתלות המעשה עברה פלילית

עברייני צווארון לבן נוטים להתכחש לכך שפעולתם מהווה עברה פלילית, ואינם מבינים כלל מהו הנזק, בין היתר בשל פיזורו הרחב בין קורבנות רבים. זהו אחד ההסברים לכך שעברייני צווארון לבן פועלים בצורה עבריינית מבלי להידרש לדילמות המוסריות שעבריינים אחרים מתמודדים עימן לעיתים, שכן הראשונים אינם מגיעים לכלל תודעה שהם עושים מעשים קלוקלים ופליליים (להבדיל מאחאב, לדוגמה, שאפשר להניח כי היה מודע לאי-המוסריות שבמעשיו ולנזק הישיר שהוא צפוי לגרום עקב שימוש בכוח, אך העדיף לפעול כפי שפעל).⁵⁵

עו"ד אביגדור פלדמן התייחס באירוניה לסוגיה זו ברשימה שעסקה במעמדם המיוחד של אנשי הציבור – אנשי ההון ואנשי השלטון כאחד – בעיני השופטים. על פי פלדמן, השופטים האמורים לחרוץ את דינם מתייחסים אל אנשי הציבור כאל מי שחסרים את היסוד הנפשי המאפשר לעבור עברה פלילית במתכוון. לדעת בית המשפט, כך גורס פלדמן, הם אינם מסוגלים להפנים את המשמעות הפלילית של מעשיהם, ולכן אי-אפשר להעמידם לדין פלילי. "תודעת אנשי הציבור מחוררת כגבינה שוויצרית, הזרם הפנימי והמתוק של המחשבה נכנס ויוצא בחורים כעכבר חסר מנוחה. ככה אי אפשר לעבור עבירות", כתב עו"ד פלדמן בסרקזם, והוסיף:

"המעשה הפלילי זקוק למוח בהיר ולתודעה חדה כתער. הכוונה הפלילית היא קרן לייזור החוצה את אפלת המוח הרגוע המתערטל לקראתה במלוא התשוקה הפלילית. מוחות משובחים כאלה גדלים אך ורק אצל הבחורים הטובים מכפר שלם, מרמת עמידר ומן השיכונים המייאשים של פרברי לוד ורמלה. לאישי ציבור פשוט אין את המרכיבים הללו. מוחותיהם חולות נודדים, הם כאן ולא כאן, הידיים נשלחות לכיוון אחד והמוח הולך למקום אחר, על כן חומקים הם בקלות בחורי הרשת שהפרקליטים והפרקליטות המגושמים מנופפים מעל ראשם."⁵⁶

54 שפירא, לעיל ה"ש 17.

55 Coleman, לעיל ה"ש 19.

56 אביגדור פלדמן "אישי ציבור הכוונה הפלילית והגבינה השוויצרית" שירה מקומית (28.8.2012)

דברים אלה נכתבו באירוניה, אך בית המשפט התייחס לסוגיה זו ברצינות רבה שנים מספר אחר כך בעניין גנות,⁵⁷ שם התמודד בית המשפט עם סוגיית ההוכחה של יסוד נפשי בעברת מרמה והפרת אמונים. בית המשפט קבע כי העברין אינו מודע לפסול שבמעשיו, ולכן נקבע כי עברת מרמה והפרת אמונים אינה **עברה תוצאתית, אלא עברה התנהגותית**: "היסוד השלישי שבעבירה הוא – המעשה הוא כזה 'הפוגע בציבור'. רכיב זה אינו תוצאתי, אלא נוגע לתכונה מיוחדת של הרכיב ההתנהגותי, דהיינו, נדרש שמעשה המרמה או הפרת האמונים יהא, לפי טיבו וטבעו, מעשה הפוגע בציבור..."⁵⁸.

עיון בספר החוקים מעלה כי בהגדרתן של עברות רבות שמקובל לראות בהן עברות צווארון לבן, לפי ההגדרות הרווחות, קיים קשר הדוק בין המעמד (הככיר) לבין ניצול לרעה של כוח ארגוני או שמעמדו של עובר העברה הינו קריטי לשכלול העברה.⁵⁹ בעברות אלה, כמו גם בעברות המבוצעות בתאגידים או בארגונים במגזר הפרטי ובמגזר השלישי, כרוכים יחד כוח, כסף וניצול לרעה של המסגרת הארגונית.

כך, לדוגמה, סעיף 284 לחוק העונשין, התשל"ז-1977, קובע מהי מרמה והפרת אמונים:

"עובד הציבור העושה במילוי תפקידו מעשה מרמה או הפרת אמונים הפוגע בציבור, אף אם לא היה במעשה משום עבירה אילו נעשה כנגד יחיד, דינו – מאסר שלוש שנים."

סעיף 290(א) לחוק העונשין מגדיר את עברת השוחד:

"עובד הציבור הלוקח שוחד בעד פעולה הקשורה בתפקידו, דינו – מאסר עשר שנים או קנס..."

סעיף 425 לחוק העונשין דן בעברת מרמה והפרת אמונים של מנהל בתאגיד:

"מנהל, מנהל עסקים או עובד אחר של תאגיד... אשר נהג אגב מילוי תפקידו במרמה או בהפרת אמונים הפוגעת בתאגיד, דינו – מאסר שלוש שנים."

avigdorfeldman.wordpress.com/2012/08/28 אישי-ציבור-הכוונה-הפלילית-והגבינה-השו/.

57 ע"פ 4148/96 מדינת ישראל נ' גנות, פ"ד נ(5) 367 (1996).

58 שם, בעמ' 384. ראו גם מרדכי קרמיצר "על העבירה של מרמה והפרת אמונים לפי סעיף 284 לחוק העונשין ועל המחשבה הפלילית" **משפטים** יג 275 (1983).

59 יש לציין כי בעברות השחיתות במנהל הציבורי, כפי שיפורט להלן, המעמד הינו תנאי הכרחי להוכחת יסודות העברה, אך עובד הציבור אינו "בכיר" בהכרח. עם זאת, אני סבורה כי בעובדה שהוא חולש על משאבים ציבוריים או על כסף, או יכול ליישם מדיניות וכדומה, יש רלוונטיות ותיקוף לטענה, שהצגתי במבוא למאמרי זה, כי התנהלות מושחתת של עובד ציבור הינה ניצול לרעה של כוח (שלטוני).

וסעיף 14ב(א) לפקודת הבנקאות, 1941, קובע:

"חבר דירקטוריון או מנהל עסקים של תאגיד בנקאי אשר ביודעין עשה בעסקי התאגיד הבנקאי בדרך שפגעה ביכולתו לקיים את התחייבויותיו, דינו – מאסר ארבע שנים או קנס..."

מה משותף לסעיפי חוק אלה, כמו גם לדוגמאות נוספות הפזורות בחוקים נוספים? המשותף הוא שרובם ככולם עוסקים במצב שבו חשוד/נאשם ממעמד בכיר, כגון מנהל בנק או שר בממשלה, משתמש לרעה בכוח ובסמכות שניתנו לו בשל התפקיד שאליו מונה, כדי שיוכל למלאו כהלכה, או בידע שצבר תוך כדי מילוי התפקיד. בדרך כלל ייעשה הדבר תוך שימוש באמצעי הסוואה והטעיה, שליטה באנשים הכפופים למרותו, וכמובן גרימת נזקים כלכליים וחברתיים.

כלומר, האסדרה המשפטית קיימת, ולכאורה קיימת גם הרתעה, הן כלפי היחיד והן כלפי הרבים, שכן עיון בפסקי דין שניתנו בתחום עבירות הצווארון הלבן לאורך השנים מעלה כי לא מעט ראשי רשויות מקומיות,⁶⁰ שרים,⁶¹ חברי כנסת ואפילו ראש ממשלה,⁶² ולצידם אנשי עסקים בכירים⁶³ וכיוצא באלה מכובדים שהובאו לדין בגין ביצוע עבירות אלה, הורשעו והושתו עליהם עונשי מאסר וקנסות כספיים. עם זאת, בראייה מערכתית ועל סמך נסיוני האישי, כמי שהייתה מעורבת באיתור מגמות חדשות ודפוסי פעולה משתנים בעבריינות כלכלית ובשחיתות שלטונית,⁶⁴ לא נותר לי אלא לחזור על השאלה שהתחבטתי בה במשך כל שנות עבודתי: מדוע בכל זאת הם עושים זאת? הרי מדובר באנשים בכירים, בעלי מעמד, שהנזק לשמם הטוב, לכיסם, למוניטין שצברו ולעתידם הינו עצום.

60 ע"פ 4506/15 בר נ' מדינת ישראל (פורסם באר"ש, 11.12.2016); עפ"ג (מחוזי ת"א) 34767-11-14 מדינת ישראל נ' לחיאני (פורסם בנבו, 27.4.2015); עניין גפסו, לעיל ה"ש 46; ת"פ (מחוזי ת"א) 161/93 מדינת ישראל נ' ניצן, פ"מ התשנ"ד (3) 161 (1994); רע"פ 6512/16 המאירי נ' מדינת ישראל (פורסם באר"ש, 17.11.2016); ת"פ (מחוזי חי') 4021/05 מדינת ישראל נ' סדן (פורסם בנבו, 23.8.2006).

61 ת"פ (מחוזי ת"א) 40138/08 מדינת ישראל נ' הירשזון (פורסם בנבו, 8.6.2009); עניין דרעי, לעיל ה"ש 45.

62 ע"פ אולמרט, לעיל ה"ש 23.

63 עניין דנקנר, לעיל ה"ש 8; ת"פ (שלום י"ם) 2949-09 מדינת ישראל נ' זקן (פורסם בנבו, 26.2.2012); ע"פ 6350/93 מדינת ישראל נ' גולדין, פ"ד מט (4) 1 (1995). כן ראו ע"פ 6020/12 מדינת ישראל נ' עדן (פורסם בנבו, 29.4.2013); ת"פ (כלכלית) 37235-12-11 מדינת ישראל נ' רבין (פורסם בנבו, 29.1.2014); ע"פ 37/07 פרג נ' מדינת ישראל (פורסם בנבו, 10.3.2008).

64 המחברת כיהנה כמנהלת המחלקה הכלכלית בפרקליטות המדינה (מחלקה ייעודית לטיפול בעבירות צווארון לבן) עד אפריל 2013, הייתה מעורבת בהתוויית מדיניות וביישומה בפועל, בעיקר בתחומי המאבק בשחיתות שלטונית, בעבריינות כלכלית מתוחכמת ובהלבנת הון, והייתה גם שותפה לתהליכי חקיקה בתחומים הללו.

טענתי היא כי לתחושת הכוח וה"מותר לי" (בגלל הדרגה, בגלל התפקיד, מפני שהיא או הוא צריכים אותי) יש משקל סגולי משמעותי בקרב הגורמים לביצוע עברות צווארון לבן. לשלל הסיבות הנוספות, הפסיכולוגיות והמבניות, וכן להזדמנות לביצוע העברות, לגורמים האובייקטיביים ולתת-אכיפה, יש תפקיד ביצירת האקלים המתאים לביצוע, אך בראש ובראשונה יש לראות בעברות של מנהלים בכירים בתאגיד, כמו גם במעשי שחיתות של נבחרי ציבור, ביטוי לתחושת הכוח וניצול של הכוח לסיפוק מטרות וצרכים אישיים. גישה זו גם עולה להבנתי בקנה אחד עם גישת החוק הישראלי, אשר מביאה לידי ביטוי את הכוח (להחליט ולבצע) והמעמד כגורמים מכריעים בביצוע עברות צווארון לבן, כמפורט לעיל.

מחקר שנעשה בארצות הברית בשנת 2011, על ידי הפסיכולוג החברתי פול פיף ושותפים נוספים,⁶⁵ הצביע על קשר חזק בין מעמד חברתי גבוה לבין חמדנות, אי-ציות לחוק והתנהגות לא אתית ולא מוסרית. החוקרים עקבו אחר התנהגותם של נהגים בכבישים ובדקו כיצד הם משתלבים בכבישים מרובי נתיבים, דהיינו, אם הם נותנים זכות קדימה ואם התנהגותם בכביש מתחשבת ביתר הנהגים. התוצאות היו מעניינות: בממוצע, 12.4% מהנהגים לא עצרו או לא התחשבו בשאר הנהגים; אולם כאשר הדבר נבדק רק לגבי מכוניות יוקרתיות (המעידות לכאורה על עושר), הנתון היה גדול בהרבה – אלה שנהגו במכוניות היוקרתיות לא עצרו ב-34.9% מהמקרים, כלומר, ביותר משליש מהמקרים!⁶⁶ בהמשך הניסוי בדקו החוקרים כמה נהגים עצרו לפני מעבר חצייה כדי לאפשר להולכי רגל לחצות את הכביש בבטחה. בעוד שנהגים במכוניות הזולות ובאלה שמחירן ממוצע האטו בדרך כלל, נהגים במכוניות היוקרתיות והחדשות לא עצרו ב-45% מהמקרים.⁶⁷ המשך המחקר, אשר נעשה בתנאי מעבדה, הוכיח כי ככל שמעמדו של אדם גבוה יותר כן הוא ייטה לרמות ולשקר – בעבודה, במהלך משא ומתן וכדומה. ככל שהמעמד החברתי-הכלכלי גבוה יותר, הפרט עלול לחשוב שהכל מגיע לו, לפתח אנוכיות מוגברת ולא להתחשב באחר. "אני שווה זאת", "מגיע לי" ו"זה שלי", מסביר פרופ' פיף את התנהגותם של הנבדקים במרחב הציבורי ואת חוסר נכונותם להתחשב באחרים.⁶⁸ או כדבריו של קוולובסקי, "באמת חשבתי שאני יכול לעשות כל דבר בעולם".⁶⁹

65 Piff et al., לעיל ה"ש 26.

66 שם, מחקר 1, איור 1A.

67 שם, מחקר 2, איור 1B.

68 פרופ' פול פיף בריאיון לעיתון גרדיאן: Anne Manne, *The Age of Entitlement: How Wealth Breeds Narcissism*, THE GUARDIAN (July 7, 2014), www.theguardian.com/commentisfree/2014/jul/08/the-age-of-entitlement-how-wealth-breeds-narcissism.

69 SOLTES, לעיל ה"ש 6, בעמ' 315. ראו לעיל ליד ה"ש 7.

פרק ד: עברות צווארון לבן כניצול לרעה של כוח ומעמד – הלכה למעשה

בדצמבר 2014 נחשפה פרשת השחיתות הגדולה המכונה פרשת "ישראל ביתנו".⁷⁰ חלקים מן החקירה טרם הסתיימו בעת כתיבת שורות אלה, לחשודים המרכזיים בה נשלחו הזמנות לשימוע לפני הפרקליטות, ונגד חלק מהחשודים כבר הוגשו כתבי אישום. החשד העיקרי בפרשה הוא העברה לא כדין של כספי תמיכות ממשלתיות לגופים שונים בתמורה להעברת חלק מן הכספים לחברי כנסת ולמקורביהם ו/או מינוי של מקורביהם לתפקידים ציבוריים. במרכז הפרשה עומדים מי שהייתה סגנית ראש מפלגה וסגנית שר, מנכ"ל משרד ממשלתי, ראשי מועצות מקומיות ובכירים רבים אחרים. ממצאי החקירה מצביעים על קשר בין כסף רב המתגלגל במערכת – כספים קואליציוניים, כספי ציבור, תמיכות בשלטון המקומי ועוד – לבין ניצול הכוח השלטוני/הארגוני על ידי גורמים מהשלטון המרכזי ומהשלטון המקומי, ראשי עמותות וכיוצא בהם, לרכישת יתרונות פוליטיים או להעשרת הכיס הפרטי.

תמונה דומה, מנקודת מוצא שונה, התגלתה שנה קודם לכן. ב־9 בדצמבר 2013 אישרה הכנסת, ברוב של 73 חברי כנסת, את "חוק הריכוזיות",⁷¹ שהחל בפירוק הפירמידות העסקיות הגדולות במשק. חוק הריכוזיות היה תוצאה של מאבק ממושך – חלק מהמחאה החברתית שהחלה בקיץ 2011 – אשר נוהל על ידי חברי כנסת, פעילים חברתיים, גורמים מהתקשורת וארגונים מהחברה האזרחית. עיקרו של המאבק היה הסברה אינטנסיבית על אודות הסכנה הנשקפת מריכוז כוח בידי מעטים (בדרך כלל בעלי כסף וקשרים) לדמוקרטיה, לרגולציה, ליעילות, לתחרות ולתחרותיות. המטרה הייתה להקטין את כוחן של קבוצות אינטרס במשק ולחזק את האינטרס של הציבור הרחב המפוזר, להקטין את יוקר המחיה, לפרק קבוצות אינטרס, לטפל בריכוזיות ולטפל בקשרי הון-שלטון.⁷²

לכאורה אלה תופעות שונות, אולם לדעתי מדובר בשני פנים של אותה תופעה: כסף או מעמד שמקנים כוח; שמוכיל לשימוש לרעה בכסף, בכוח או במעמד; שמוכיל למחשבה שכנראה "מותר לי", "לא יגלו" או "יש מטריית הגנה"; שגורמת להגברת השימוש לרעה בכוח או בכסף, וחוזר חלילה.

70 יסמין גואטה "כל החשודים וכל החשדות מפרשת ישראל ביתנו" **TheMarker** 26.12.2014 www.themarker.com/markerweek/1.2521989

71 חוק לקידום התחרות ולצמצום הריכוזיות, התשע"ד-2013. ראו גם הצעת חוק לקידום התחרות ולצמצום הריכוזיות, התשע"ב-2012, ה"ח 1084.

72 גיא רולניק "מדוע אני לא הולך לפוליטיקה" **TheMarker** 21.12.2015 www.themarker.com/news/1.2803473

1. ניצול לרעה של כוח בתאגיד – מוויסות מניות הבנקים עד פרשת נוח דנקנר

ביום 6.10.1983 נפל דבר בכלכלת ישראל: הבורסה לניירות ערך שבתל אביב, בצעד נדיר, נסגרה למסחר עקב שיטפון של מניות בנקאיות שנסחרו בבורסה ולא נמצא להן קונה – דבר שגרם לחשש ממשי למפולת בשוק ההון בכללותו ולערעור יציבותם של הבנקים.⁷³ למעשה היה זה שיאו של מהלך הידוע בכינויו "משבר המניות הבנקאיות" או פרשת "ויסות מניות הבנקים", שהחל בסוף שנות השבעים של המאה הקודמת. במהלך שנים אלה התערבו הבנקים, מנהליהם ופקידיהם במסחר במניות הבנקים שהתנהל בבורסה. התערבות זו נועדה להגדיל באורח מלאכותי את הביקוש למניות ואת שעריהן, ועל ידי כך להגביר את יכולת הבנקים לגייס הון מהציבור במסגרת הנפקותיהם. כדי שיוכלו לעמוד בתחרות מול אפיקי השקעה אפשריים אחרים במשק, ובמיוחד מול אגרות החוב המונפקות על ידי המדינה, ביקשו הבנקים לגרום לכך שמניותיהם יתפסו בעיני ציבור המשקיעים כהשקעה אטרקטיבית וכדאית.

הפעולות הללו כונו "פעולות ויסות" משום שלמעשה הבנקאים ויסתו את שער המניה ודאגו שהוא לא יסטה מהרצוי (בעיקר לא כלפי מטה). כיצד הם עשו זאת? ראשית, הם דאגו שהמניות ייסחרו בבורסה במגמה של עליית שערים מתמדת, כך שיעניקו לבעליהן תשואה ריאלית גבוהה מזו המקובלת לגבי אגרות החוב של המדינה. כדי להביא לידי עלייה מתמדת בשערי המניות, הם גרמו, באמצעות מניפולציות שונות, ליצירת עודפי ביקוש מתמידים. כדי לעמוד בכך, הם אף רכשו מלאים עצומים של מניות. דבר זה היה מנוגד לחוק,⁷⁴ ולכן הם דאגו להסתיר זאת, בדרכי מרמה שונות, כדי להימנע מן הצורך לדווח על כך בדוחות ובתשקיפים. נוסף על כך הציגו הבנקים, מנהליהם, פקידיהם ויועצי ההשקעות שלהם מצג כאילו מניות הבנקים הם השקעה סולידית ובטוחה לרוכשי המניות. הם אף שכנעו רבים להשקיע במניות אלה ועודדו אזרחים ליטול הלוואות כשהבטוחה להלוואות אלה היא מניות הבנקים.

היה ברור לכל שמדיניות הוויסות אינה יכולה להימשך לנצח, ואכן, בסופו של יום, באוקטובר 1983, קרס המבנה המפואר הזה. בעקבות המשבר הכלכלי החמור נחלצה המדינה לסייע למשקיעים על מנת למנוע את ירידת השקעותיהם לטמיון, והבנקים הולאמו. מאוחר יותר אף הוקמה ועדת חקירה ממלכתית – ועדת בייסקי, בראשותו של שופט בית המשפט העליון ד"ר משה בייסקי.⁷⁵

73 ע"פ 2910/94 יפת נ' מדינת ישראל, פ"ד נ(2) 221, 222–223 (1996).

74 ס' 139 לפקודת החברות [נוסח חדש], התשמ"ג-1983, דמ"י 764, 790. הסעיף נועד למנוע פגיעה ב"כרית הביטחון" של המפקדים.

75 ת"פ (מחוזי י"ם) 524/90 מדינת ישראל נ' בנק לאומי לישראל בע"מ (פורסם בנבו, 10.4.1994); עניין יפת, לעיל ה"ש 73; משרד המשפטים דין וחשבון ועדת החקירה לענין ויסות מניות הבנקים (1986). המחברת הייתה מתמחה בפיקוחו של שופט בית המשפט העליון משה בייסקי כאשר כיהן כיושב ראש הוועדה לחקירת ויסות מניות הבנקים.

אז מדוע נהגו הבנקים והעומדים בראשם כפי שנהגו? נכון שהמציאות הכלכלית באותה עת במדינת ישראל הייתה סוערת וגועשת וחסרת יציבות, אך אי-אפשר להתעלם מכך שניהול הבנקים בצורה זו היה פוגעני, כוחני ולא לגיטימי, ושהבנקאים היו מודעים לפוטנציאל ההרס הצפוי בסוף הדרך – נזק אדיר לבנקים ולכלכלת המדינה גם יחד. האם היה חסר להם דבר מה? האם ראשי הבנקים חסרו כבוד, כסף או השפעה על הציבוריות הישראלית? התשובה היא "לא" באל"ף רבתי.

לדעתי, מרכזיותם של הבנקים בכלכלת ישראל של שנות השמונים, עוצמתם של העומדים בראשם וגינוני הכבוד שנהגו כלפיהם אחרים וגם הם עצמם, כפי שהתגלו גם במהלך הדיון המשפטי, גרמו להם לאבד את ה(מ)צפון. התגמול הכספי שנלווה לכך רק העצים את המגמה ואפשר להם לנצל לרעה את הכוח העצום שהיה בידיהם. היטיבו לנסח זאת שופטי בית המשפט העליון בעת דונם בערעור: "הרשויות נכנעו לעוצם ידם ולדרישותיהם התקיפות" של הבנקאים. "כוחם היה רב להם... [ו] הרשויות בשל מצוקתה הכלכלית של המדינה ראו עצמן מחויבות לרצות את הבנקאים כדי שאלה יתרמו מצדם בפעילותם בארץ ובמיוחד בחו"ל לחיזוק כלכלתה של ישראל".⁷⁶

יותר משלושים שנה לאחר מכן הורשע נוחי דנקנר – מעמודי התווך של עולם העסקים והכלכלה בישראל, אם לא הבריה התיכון שלה – בגין הנפקה שביצעה חברת אי.די.בי, אשר הוא היה בעלי השליטה בה. ההנפקה בוצעה בפברואר 2012 וזכתה בכינוי "הנפקת החברים", מאחר שהשתתפו בה חברים רבים ועשירים (באותה עת) של דנקנר. דנקנר ואיתי שטרסן הורשעו בכך שקודם להנפקה בוצעה הרצת מניות במטרה להעלות את שווייה של מניית אי.די.בי בבורסה, וכך להגדיל את היקף גיוס ההון בהנפקה. השניים הואשמו בעברות של תרמית בניירות ערך, פרט מטעה בתשקיף, הפרת חובת דיווח ועשיית פעולה ברכוש אסור.⁷⁷

איך הגיע נוחי דנקנר אל ספסל הנאשמים? הרי בסוף 2009 הוא היה על גג העולם; סולתה ושמו של מדינת ישראל שיחרו לפתחו, באו לחגוג איתו; הוא היה האיש החזק במשק הישראלי זה כמה שנים. האם היה אפשר לראות את סימני הנפילה קודם לכן? ייתכן שהיה אפשר לראות רמזים לכך עשר שנים קודם לכן, כאשר רכש את אי.די.בי – תאגיד ענקי שכלל אז את שופרסל, מפעלי המלט נשר, חברת תעבורה, החברה לנכסים ובנין, נייר חדרה, כלל ביטוח, גולף, כיתן ועוד – ללא הון ממשי, תוך מינוף אדיר ושימוש יעיל בקשרים שצבר. בשנים שלאחר מכן המשיך דנקנר לרכוש חברות ונכסים, והקים פירמידת חברות שהזרימה לו נהרות מזומנים. הנה כי כן, אותו מעגל קסמים של כסף שמוביל לכוח, שממנו כספים נוספים, המעצימים את הכוח – מומש גם כאן.

בין לבין, וכפי שיפורט בפרק ה בהמשך, ניתן למצוא את בן דודו של נוחי דנקנר, דני דנקנר, אשר כיהן כיושב ראש הדירקטוריון של הבנק הגדול ביותר במדינת ישראל – בנק הפועלים. מעמד, עוצמה, כסף וכבוד לא היו חסרים מן הסתם למי שמכהן בתפקיד כה מרכזי במשק הישראלי. למרות כל אלה מצא עצמו דני דנקנר מואשם בעברות של מרמה

76 עניין יפת, לעיל ה"ש 73, בעמ' 452.

77 עניין דנקנר, לעיל ה"ש 8.

והפרת אמונים בתאגיד – אישומים שהומרו, לאחר הודאתו, בכתב אישום שעניינו תחבולה או הפרת אמונים בתאגיד. לאחר שהורשע נגזרו עליו שנת מאסר בפועל, קנס ומאסר על תנאי – עונש שהופחת מאוחר יותר, לאחר שערער לבית המשפט העליון.⁷⁸ מה משותף לשלוש הדוגמאות הללו? כל המעורבים היו בפסגת הקריירה, בעלי השפעה וללא מצוקה כספית (לפחות לא כזו שנראית לעין); כולם השתמשו במעמדם הבכיר כדי לצבור הון וכוח; וכולם הורשעו בעבירות צווארון לבן.

2. זיהוי השלב שבו העבירות מתבצעות

אם נקודת המוצא היא שיש מתאם (גם אם לא חד-חד-ערכי) בין אנשים בעמדת כוח שניצלו לרעה את מעמדם – ללא מצוקה כספית נראית לעין וכאשר אין לכאורה הסבר לעשייתם העבריינית (שכן לא חסר להם דבר) – לבין עבריינות צווארון לבן, אזי יש מקום לשאול אם הפעולה העבריינית אכן נעשתה בשיא הקריירה ובפסגת ההצלחה, כאשר לכאורה היה להם הכל.

קיימת סברה כי עבירות צווארון לבן אינן מתרחשות ברגעי השיא, אלא דווקא בעיתות משבר. כך, לדוגמה, ווילר מציג מעין כרוניקה של התפתחות עבירות צווארון לבן: הצלחה עסקית אדירה בתחילת הדרך; שינוי כלכלי בלתי ניתן לשליטה שמעמיד את העסק בסיכון גדול; העברייני הפוטנציאלי אינו מוכן להתמודד עם ההפסד והחזרה לאורח חיים רגיל או פוחד להודות כי נכשל; ובשל כך הוא מוכן לנסות רמאות לטווח קצר, בשאיפה לייצב את העסק, להצילו ולהחזיר חובות, אך לא כדרך חיים. ווילר מתאר את מצב הדברים הזה כ"פחד מפילה",⁷⁹ ולדעתו יש בו כאמור כדי להסביר את קיומה של עבריינות צווארון לבן.

בחנית המקרה של נוחי דנקנר מעלה כי היקף החובות של קונצרן אי.די.בי היה גדול באותה עת, ולנושי החברה (המוסדיים בעיקרם) היו ערכונות ובטוחות אישיות שהעמיד להם דנקנר. דנקנר היה חשוף לסיכון של מימוש ערבויותיו ואיבוד המוניטין שלו, ולמעשה הוא נמצא בחדלות פירעון של הקונצרן ובפשיטת רגל אישית. סיטואציה דומה אירעה גם בחברת אנרון, וכן בפרשת הבנק למסחר והגנבה שבוצעה על ידי אתי אלון (למצער בארבעת החודשים האחרונים לפני גילוי המעילה).⁸⁰ זו הייתה גם גרסתו של בועז יונה עם קריסת "חפציבה",⁸¹ זה היה גם חששם של הבנקים הישראליים בשנות השמונים, וככל הנראה זה היה גם המצב בשלבים המתקדמים של ההונאה שביצע מיידוף. עבירות אלה נעברו כאשר מצב החברות לא היה איתן, וההונאות הכלכליות שבוצעו על ידי המנהלים והבעלים נועדו, ככל הנראה, להסתיר עובדה זו. בשל כך קשה

78 ע"פ 677/14 דנקנר נ' מדינת ישראל (פורסם בנבו, 17.7.2014) (להלן: ע"פ דנקנר). ראו גם ת"פ (מחוזי ת"א) 47038-10-12 מדינת ישראל נ' דנקנר (פורסם בנבו, 19.12.2013) (להלן: ת"פ דנקנר).

79 ווילר, לעיל ה"ש 19, בעמ' 452.

80 פרשת הבנק למסחר, לעיל ה"ש 26.

81 ת"פ (מחוזי י"ם) 209/08 מדינת ישראל נ' יונה (פורסם בנבו, 19.11.2008).

לומר שהעברות התרחשו דווקא ברגעי השיא. בפרשת ויסות מניות הבנקים באו הדברים לידי ביטוי באמירותיו של בית המשפט כי נכון שהמציאות הכלכלית באותה עת במדינת ישראל הייתה סוערת וגועשת וחסרת יציבות, אך אי-אפשר להתעלם מכך שניהול הבנקים בצורה זו היה ניהול פוגעני.

מצד אחר, דברים אלה אינם תקפים – להבנתי ועל פי חומר הראיות – לגבי בעלי השליטה והמנהלים של קבוצת פלד-גבעוני,⁸² לגבי המורשעים בעניין קלנר⁸³ (להלן: פרשת הולילנד) ולגבי אברהם הירשזון, אריה דרעי, צבי בר ואחרים.⁸⁴ גם ניתוח המקרים של מיידוף ושל דני דנקנר מעלה כי מדובר באנשים ש"רימו" את דרכם לפסגה או לפחות החלו ברמאות יחסית בתחילת הדרך, וניתן לומר שמדובר בדרך חיים עם מאפיינים "עברייניים".

3. ניצול לרעה של כוח במנהל הציבורי – מהפרטת בנק לאומי לישראל עד תיק ליברמן

ניצול לרעה של הכוח הטמון במשרה הציבורית אינו בא תמיד לידי ביטוי בהתעשרות מהירה בטווח המיידי. לעיתים מדובר בבניית קשרים לטווח הארוך. כך, איש ציבור יכול לפעול למען חבר מתוך הנחה שביום מן הימים אפשר שפעילותו זו תניב לו תועלת כלשהי בדמות משרה שיקבל אצל אותו חבר, בדמות תרומות עתידיות שיקבל ממנו או בדמות שימוש במערכת קשריו של החבר לצרכיו שלו – כל מקרה ונסיבותיו.

אחת התוצאות של ויסות מניות הבנקים, שהובאה לעיל כדוגמה לניצול הכוח במסגרת התאגידית, הייתה שמדינת ישראל נותרה למעשה בעלים של מניות הבנקים. במשך השנים החליטה המדינה כי עליה למכור את מניות הבנקים, וכך נעשה, טיפין טיפין. מכירת בנק אינה דבר של מה בכך. בנק אינו מוצר מדף, ההערכות לגבי שווי מורכבות, ומכירתו יכול שתיעשה על ידי גיוס משקיעים אוהדי ישראל באותם מקומות שבהם עשירי תבל – אלה שיש ביכולתם להשתתף ברכישת בנק – נוהגים להסתופף: קבלות פנים, יכטות, כנסים וכדומה. על שהתרחש במהלך הפרטת בנק לאומי לישראל ניתן ללמוד מפסק דינו של בית המשפט העליון בעתירה שהוגשה נגד ההחלטה לסגור את התיק הפלילי נגד אהוד אולמרט בגין חלקו בפרשה, כמי שכיהן אז כשר אוצר, וכמי שבידו הייתה הסמכות להחליט על מכירת מניות הבנק ועל אופי המכירה:

"במהלך ניהול הליך המכירה נפגש [אולמרט] עם חלק מנציגי המתמודדים הפוטנציאליים. הוא נמנע מליידע בעניין זה את הדרג המקצועי במשרד האוצר, אשר ליווה את ההליך. בפגישות נידונו הדרכים לשינוי מבנה האופציה במטרה להקל על המשקיעים האסטרטגיים. עיקר הפגישות והשיחות עם נציגי

82 ע"פ 3506/13 הבי נ' מדינת ישראל (פורסם בנבו, 12.1.2016).

83 ע"פ 4456/14 קלנר נ' מדינת ישראל (פורסם באר"ש, 29.12.2015) (להלן: פרשת הולילנד).

84 עניין דרעי, לעיל ה"ש 45; עניין הירשזון, לעיל ה"ש 61.

המתמודדים הפוטנציאליים נעשה עם עו"ד תמר בן דוד (להלן: בן דוד), יועצת במשרד גרוס-חודק, אשר ייצג את קבוצת לואי. עוד העלתה החקירה כי בן-דוד מצויה בקשרי חברות עם [אולמרט] ואשתו. על פי ממצאי החקירה, לפחות באחת הפגישות בין [אולמרט] לבן דוד הוא העביר לה מידע על הדיונים הפנימיים ועל כוונותיו בנושא. יצוין כי [אולמרט] פגש גם בנציגי קבוצות משקיעים אחרות, שעם חלקם יש לו היכרות קודמת, אולם לא באותה התדירות.⁸⁵

בית המשפט לא התערב בשיקול דעתו של פרקליט המדינה שהוביל להחלטתו לסגור את התיק בעילה של העדר ראיות מספיקות. עם זאת, הוא הדגיש כי "התמונה המצטיירת מהראיות שישנן, מדאיגה. המצב בו מעגלים משפחתיים וחבריים משחקים בערבוביה כאשר על הפרק עומדת מכירת נכסי מדינה שבשוויים ובמשמעותם ליציבות המשק אין להקל ראש, אינו תקין. גם אם לא נמצאו ראיות לכך ש[אולמרט] ביקש או התכוון לפעול לטובת קבוצה מסוימת בהליכי המכירה, בוודאי יש בהתנהלות שתוארה, ובפרט בפגישות הפרטיות עם עורכת הדין והמידע שנמסר לה, כמו-גם באי-תיעוד הפגישות ואי-דיווח עליהן ועל ניגוד העניינים בו נמצא [אולמרט], יותר מטעם לפגם".⁸⁶

דוגמה נוספת, מובהקת יותר, לקשר בין כוח, כסף ועברות צווארון לבן ניתן לראות בפרשת "חברות הקש" של אביגדור ליברמן. במאי 1997, לאחר שסיים כהונה רמה כמנכ"ל משרד ראש הממשלה, וביסס קשרים טובים בכמה מדינות, בעיקר במזרח אירופה, שם גם דיבר את השפה המקומית, נהפך אביגדור ליברמן ל"פותח דלתות". הוא נכנס לעסקי סחר וייעוץ, והקים חברות. הוא ניצל את קשריו על מנת להפגיש אנשי עסקים עם ראשי השלטון, לקצר תהליכים בהשגת אישורים ולקדם עסקים, ובתוך כך עבר לכיסו כסף רב. "עצות שלי שוות הרבה כסף", נהג לומר.⁸⁷

תוך זמן קצר הצליח ליברמן להרוויח שלושה מיליון דולר: "מנעתי את ירידת שער הרובל הרוסי", היה ההסבר. ההמשך היה קל. ליברמן הקים וקנה חברות בארץ ובחוץ לארץ. הן נרשמו על שמם של "אנשי קש", ומיליוני דולרים זרמו אליהן. בתו בת העשרים ואחת של ליברמן נרשמה כבעלים של אחת החברות. נהגו לשעבר נהפך לבעלים של חברה אחרת. לשניהם לא היה מושג מה הם מנהלים. חשבונות נסתרים נפתחו במקלטי מס מעבר לים. חבריו של ליברמן – דמויות מוכרות מחקירות אחרות, דוגמת מרטין שלאף ומיכאל צ'רנוי – הזרימו הון עתק לחברות. לא תמיד היה ברור בעבור מה.

במקביל כיהן ליברמן כשר התחבורה, כשר התשתיות, והגיע גם לתפקיד שר החוץ. לחלק מחבריו, שהזרימו מיליוני דולרים לחשבונות של החברות שהקים, היו עסקים

85 בג"ץ 4379/09 "אומץ" – אזרחים למען מנהל תיקין וצדק חברתי ומשפטי נ' פרקליט המדינה, פס' 4 לפסק דינה של השופטת ארבל (פורסם בנבו, 5.8.2010).

86 שם, פס' 35 לפסק דינה של השופטת ארבל.

87 אביה אלף חיק ליברמן – כתב האישום שלא הוגש 22–21 (2015).

ואינטרסים בישראל. הם גם יכלו להשפיע על מה שקורה במדינת ישראל: על יחסי החוץ שלה, על עתיד מאגרי הגז שהתגלו, על הפוליטיקה המקומית ועוד. כאשר חזר ליברמן לפוליטיקה וכיהן בתפקידים ציבוריים, הוא היה חייב, על פי החוק, לנתק כל קשר עם החברות שהקים.⁸⁸ חקירת המשטרה נגדו הראתה כי נהג אחרת.

היועץ המשפטי לממשלה יהודה וינשטיין החליט לסגור את תיק "חברות הקש" נגד ליברמן, והורה להגיש נגדו כתב אישום רק על קידום שגריר במשרד החוץ.⁸⁹ ליברמן זופה מכתב אישום זה.⁹⁰

מעבר לניצול לרעה של המעמד והכוח ולהעשרת הכיס הפרטי, השימוש לרעה במעמדו בא לידי ביטוי גם בהתנהלותו היומיומית של ליברמן. העיתונאי גידי וייץ כתב כי נסע עם ליברמן לסיור בצפון הארץ: "ליברמן לא הפסיק לדבר בטלפון. ברוסית ובעברית. לאחר אחת השיחות, הסתובב אליי ואמר: 'זה היה סגן ניצב מאגף החקירות, אני יודע כל מה שהולך שם'. מאוחר יותר אמר לי שהוא תמיד יודע אילו חקירות מתנהלות נגדו וכי הוא מחזיק רשת של מדליפים מבין לובשי המדים הכחולים."⁹¹ לדעתי, מילים אלה מתארות במדויק את חוסר הפחד, תחושת המוגנות והאמונה כי "בי לא ייגעו", ויש בהן כדי להבהיר כי לאמיתו של דבר אין גבול לאפשרויות הניצול לרעה של הכוח, הסמכות והמעמד.

4. סיכום ביניים

בדומה לשאלתי הקודמת, גם כאן חשוב לזהות את השלב שבו העברות מתבצעות. אם נשאל את עצמנו אם העברות אכן מתרחשות בשיא הקריירה ובפסגת ההצלחה, נראה שהמענה בכל הדוגמאות לעיל (הפרטת בנק לאומי לישראל, ליברמן) הינו חיובי. על כך ניתן להוסיף גם את פרשות הירשזון, דרעי, אולמרט וכולי.⁹² כל המעורבים היו בפסגת הקריירה, בעלי השפעה וללא מצוקה כספית (לפחות לא כזו הנראית לעין); כולם השתמשו במעמדם הבכיר כדי לצבור הון וכוח; ורובם הורשעו בעברות צווארון לבן. כמו כן יש לציין כי באשר לנבחרי ציבור התיאוריה של ויילר⁹³ אינה תקפה במלואה, שכן הפרמטרים העסקיים-הכלכליים (הצלחה עסקית, ולאחריה שינוי ו"פחד מפילה") אינם מתמלאים, בוודאי לא במלואם. ניתן אומנם לטעון כי במקרה של נבחרי ציבור

88 ס' 284 לחוק העונשין; הודעה בדבר כללים למניעת ניגוד ענינים של שרים וסגני שרים, התשס"ג-2003, י"פ 1136 (להלן: כללי ועדת אשר), נגיש בכתובת www.nevo.co.il/Law_word/Law01/999_140.doc.

89 החלטת היועץ המשפטי בעניין ליברמן, לעיל ה"ש 31.

90 ת"פ (שלום י-ם) 57926-12-12 **מדינת ישראל נ' ליברמן** (פורסם בנבו, 6.11.2013). כן ראו ת"פ (שלום י-ם) 1787-05-12 **מדינת ישראל נ' בן אריה** (פורסם בנבו, 28.10.2012).

91 גידי וייץ "המסמכים שהפילו את שר החוץ, אביגדור ליברמן" **הארץ** 3.8.2009 www.haaretz.co.il/ news/law/1.1274326; אלף, לעיל ה"ש 87, בעמ' 94.

92 עניין **דרעי**, לעיל ה"ש 45; עניין **הירשזון**, לעיל ה"ש 61. ת"פ **אולמרט** השני, לעיל ה"ש 34.

93 ויילר, לעיל ה"ש 19. ראו גם לעיל ליד ה"ש 79.

העברייני הפוטנציאלי אינו מוכן להתמודד עם ההפסד והחזרה לאורח חיים רגיל במובן של הפסד הנאות המעמד, הכבוד, הכיבוד וכולי. אך לדעתי, בהעדר תמריץ כספי, סיכון להון אישי או חובות כספיים לאחרים, ניטל העוקץ מן התיאוריה בדבר הניסיון לעצור את "כדור השלג" של ההידרדרות הכלכלית. לטענתי, דוגמאות אלה מבססות את הטיעון שאנשים בוחרים בדרך העבריינית דווקא ברגעי השיא וההצלחה, ושאת הסיבות לכך מצויה בתחושתם כי "מגיע להם הכל", כלומר, הם מנצלים לרעה את הכוח המצוי בידיהם.

פרק ה: מבט מהשטח

בחלק זה של המאמר אתאר שלושה מקרים שונים שעסקתי בהם במהלך שנות עבודתי בפרקליטות, ואדון בהצדקות התיאורטיות שהצגתי בפרק ג דרך זווית אישית וריאליסטית. תיקים אלה טופלו על ידיי בשלבים שונים של ההליך הפלילי: בליווי חקירה, בהגשת כתב אישום או בהופעה בשלב הערעור. מקרים אלה מצטרפים לשלושה מבין ארבעת המקרים שנבחנו בפרק הקודם, שגם בהם עסקתי באופן אישי – פרשת חברות הקש, הפרטת בנק לאומי וויסות מניות הבנקים. רוב התובנות המובאות בפרק זה תקפות גם לגביהם.

כל התיקים עסקו בחשדות כבדים נגד נבחרי ציבור או אנשי עסקים מהצמרת העסקית-הכלכלית בישראל, דהיינו, נגד חשודים ממעמד בכיר. ניתוח הרקע לחשדות הצביע, בכל התיקים, על **שימוש לרעה** במשרה ציבורית על מנת להשיג טובות הנאה או רווח אישי, בין בדרך של שחיתות עסקית או כלכלית (פרשת **דנקנר**) ובין על ידי שימוש לרעה בכוח הציבורי ובמשאבים שלטוניים כדי לקדם אינטרסים אישיים, פוליטיים או כלכליים, של נבחר הציבור או אינטרסים של בעלי שליטה ובעלי הון (פרשת ויצמן) ותיק המינויים הפוליטיים של אולמרט, שיידונו מיד).

מעדויותיהם של החשודים ושל מעורבים אחרים עלתה התמונה הבאה: בשני תיקים הייתה תובנת החשוד ש"זה בסדר" (פרשת ויצמן,⁹⁴ מינויי אולמרט⁹⁵); בשני תיקים ניכר שכרון הכוח (שימוש בכוח הקיים וצימאון להאדרתו – פרשת **דנקנר**, מינויי אולמרט); ובשני תיקים ניכרה השפעת עוצמתו של הכסף (פרשת **דנקנר**, פרשת ויצמן). על פי התרשמותי מחומר הראיות, היה בו כדי לבסס הרשעה של הנאשמים או לכל הפחות להצדיק הגשת כתב אישום, שכן היה גלום בו "סיכוי סביר להרשעה", אולם רק בתיק

94 החלטת היועץ המשפטי לממשלה בעניין נשיא המדינה מר עזר ויצמן (24.5.2000), נגיש בכתובת www.news1.co.il/Archive/004-D-19-00.html (להלן: החלטת היועץ המשפטי בעניין ויצמן).

95 יובל יעזו "היועץ המשפטי לממשלה החליט: חקירה פלילית שלישית נגד ראש הממשלה אהוד אולמרט בפרשות הקשורות לכהונתו כשר תמ"ת" **TheMarker** 14.10.2007 www.themarker.com/law/1.459508

אחד (פרשת דנקנר) מתוך השלושה הוגש כתב אישום, וגם הוא הסתיים בהרשעת הנאשם – במסגרת הסדר טיעון – בעקרה קלה מזו שבגינה הוגש כתב האישום במקור. הליך קבלת ההחלטות בכל התיקים הללו היה ארוך, דקדקני ועם "אצבע כבדה על ההדק".

1. פרשת ויצמן

נשיא המדינה עזר ויצמן נחשד כי בעת כהונתו כחבר כנסת קיבל מאות אלפי דולרים, לאורך שנים, מאדוארד סרוסי, מיליארדר יהודי שחי בחוץ לארץ. הכספים הועברו במטבע זר לחשבונות הבנק של ויצמן ובני משפחתו בישראל, והוא לא דיווח עליהם לרשויות. בחלק מן התקופה הוגדרו התשלומים כדמי ייעוץ, ובתקופות אחרות הם הוגדרו כמתנות לוויצמן ולבני משפחתו. ויצמן קיבל כספים גם מיבואן הרכב הישראלי רמי אונגר, וזאת גם כאשר היה שר.⁹⁶

מחומר הראיות שבתיק עלה כי הזרמת הכספים מסרוסי נעשתה בסכומים קבועים, כמעט מדי חודש בחודשו, במהלך תקופה ארוכה. ויצמן לא דיווח על חשבון הנאמנות שדרכו עברו הכספים. דמי הייעוץ שולמו בעבור שימוש בקשריו של ויצמן. סרוסי, מצידו, העיד כי קשר בעל אופי עסקי עם ויצמן התפתח לידידות אישית קרובה ולהערצה, אשר באה לידי ביטוי בהעברת כספים לוויצמן ולמשפחתו. חלק מהכספים ניתנו לבקשתו של ויצמן לשם סיוע כספי במקרים שונים. עם מינויו של ויצמן לנשיא הופסקה העברת הכספים מסרוסי.

ויצמן נחשד בעברות על חוק העונשין, באי־דיווח למבקר המדינה, בהפרת חוק שירות הציבור (מתנות) ועוד.⁹⁷ תיק החקירה נסגר מחמת חוסר ראיות מספיקות (לגבי הכספים שהתקבלו מסרוסי) והתיישנות (לגבי הכספים שהתקבלו מאונגר). מעדותו של ויצמן עלה כי דמי הייעוץ שולמו לו כסדרם אך לא דובר בעבודה אינטנסיבית. עיקר השירות שהעניק התמצה בניצול קשריו ושמם על מנת לארגן פגישה אחת עם איש ציבור בחוץ לארץ, אשר קיומה ותוצאותיה היו בעלי חשיבות עסקית רבה לסרוסי. בתחילה טען ויצמן כי קיבל את הכספים במתנה מידיד קרוב, וכי הסכים לקבלם רק אחרי שקיבל את אישור עורך דינו ולכן מדובר בפעולה כשרה. אולם בחקירתו עלה כי הפסקת הזרמת הכספים נעשתה כי "אולי חשבתי שאולי אם אני הולך להיות נשיא זה יותר פסול".⁹⁸ כמו כן הודה ויצמן כי מרבית הכספים התקבלו כ"תחזוקה שוטפת", לשם

96 החלטת היועץ המשפטי בעניין ויצמן, לעיל ה"ש 94.

97 החשדות כללו שוחד (ס' 290 ו־293 לחוק העונשין), מרמה והפרת אמונים (ס' 284 לחוק העונשין) ואי־דיווח על הכספים שקיבל למבקר המדינה, כנדרש בכללי ועדת אשר, לעיל ה"ש 88, וכן בכללי האתיקה לחברי הכנסת (נגישים בכתובת main.knesset.gov.il/Activity/committees/Ethics/Documents/RulesOfProcedureEthics.pdf). למשל, כלל 10(2) לכללי ועדת אשר מחייב הצהרה שנתית על "מקורות ההכנסה של השר ובני משפחתו באותה שנה או באותה תקופה וסכומי ההכנסה מכל מקור". הכספים גם לא דווחו לפי חוק שירות הציבור (מתנות), התש"ס-1979.

98 החלטת היועץ המשפטי בעניין ויצמן, לעיל ה"ש 94.

שמירת רמת חיים גבוהה ומימון הוצאות שונות אשר התקבולים על פי חוק (פנסיה, שכר) לא הספיקו למימון.

להבנתי, ניתן להסיק מן האמור לעיל כי התנהלותו של ויצמן מקורה בחמדנות ובשיכרון (מסוים) של כוח: ויצמן לא היה מוכן להסתפק במקורות המהיה העומדים לרשותו על פי דין, אלא רצה יותר, ולכן ביקש מסרוסי ומאונגר דמי ייעוץ, מתנות, "תחזוקה שוטפת" בדבריו. דבריו גם מבססים תחושת "מגיע לך" ו"זה בסדר", אשר מקורה, להערכתי, במחשבה שמגיעות לו זכויות יתר בגין מעמד או עשייה מיוחדת בעבר. עמדת יחס זו מבטאת להערכתי שכרון כוח וסוג של יכולת לנצל קשרים.

תובנה זו מקבלת תימוכין מניתוחה של החלטת היועץ המשפטי לממשלה בעניינו של ויצמן, שבה הוא קובע כי הצטיירה "תמונה בעייתית קשה, שבה נבחר ציבור 'נסמך על שולחנם' של שועים, בניגוד לכללים..." וכי "אף מר ויצמן, כעולה מחקירתו, חש – למצער – כי יש טעם לפגם בסיטואציה אליה קלע את עצמו".⁹⁹ עם זאת, ולמרות האמור לעיל, סגרו היועץ המשפטי ופרקליטת המדינה את תיק החקירה, תוך קביעה כי הדברים אינם מחוורים עד תום אך יש לנקוט עמדת ספקנות בעיקר "במקרה רגיש כזה", כאשר הלב יוצא לנשיא עזר ויצמן "בגלל זכויותיו במדינת ישראל".¹⁰⁰ במילים אחרות, וכאמור בפרק ג לעיל, ניתן לומר כי ייתכן שוויצמן לא נמנע מביצוע מעשיו היות שהוא העריך כי העלות תהיה קטנה מהתועלת. מערכת החוק מתקשה, מסיבות שונות, להביא לדין פלילי חשודים כמותו, ולכן הפיתוי להשיג הכנסות נוספות בדרך לא חוקית הוא גדול. תחושתו הסובייקטיבית של ויצמן, אשר באה לידי ביטוי בדבריו (הכנים) כי רצה וקיבל "תחזוקה שוטפת" למילוי צרכיו, מצביעים לדעתי על תחושה ש"מותר לו".

2. פרשת "המינויים הפוליטיים" של אולמרט

אהוד אולמרט נחשד כי בעת כהונתו כשר התעשייה, המסחר והתיירות, כממלא מקום ראש הממשלה, כשר התקשורת וכשר האוצר, הוא מינה או ניסה למנות עשרות רבות של אנשים לגופים שהיו כפופים לו, כגון רשות הדואר, שירות התעסוקה והרשות לעסקים קטנים. כן נחשד אולמרט במינויים פסולים של פעילי ליכוד או מקורביהם לנציגי ציבור בבתי הדין לעבודה.¹⁰¹ מה הניע את אולמרט להתנהל כך?

ראשית, קשה להערכתי לנתק פרשה זו מיתר הפרשות שבהן נחשד אולמרט או הורשע (טלנסקי, ראשונטורס והוילילנד), המצביעות על דפוס התנהלות של נבחר ציבור אשר רוצה להאדיר את כוחו (הפוליטי במקרה המינויים) ומפגין תאוות בצע ותחושה כי "זה בסדר", "לא יגעו בך" או "לי זה לא יקרה". כך קרה שדווקא אולמרט, שהחל את דרכו כלוחם בשחיתות, סיים את הקריירה הציבורית שלו כמי שהורשע בכמה מקרים של פגיעה חמורה בטוהר המידות ושחיתות שלטונית.

99 שם.

100 שם.

101 יועז, לעיל ה"ש 95.

שנית, על המניעים להתנהלות ניתן ללמוד דווקא מהחלטת הפרקליטות לסגור את תיק החקירה נגדו בפרשת המינויים. בהחלטה נכתב במפורש כי יש די ראיות שלפיהן אולמרט ניצל את סמכותו, יחד עם עוזרו, לפעולה "תוך ניגוד עניינים, באורח מאורגן, שיטתי ונרחב, לקידום ענייניהם של חברי מרכז הליכוד, פעילי הליכוד ומקורביהם. כל זאת, בכוונה להיטיב עם חברי המרכז כדי לרצותם, באמצעות סיוע בתעסוקה ובהיענות לבקשותיהם בעניינים שונים מול גורמים בשירות הציבורי, והכל כדי לחזק את מעמדו הפוליטי של אולמרט."¹⁰² חומר הראיות ביסס שיטת פעולה של "לשכת תעסוקה" לחברי מרכז הליכוד, שמטרתה הייתה ביסוס כוח פוליטי במפלגה ובבחירות הקרובות. כלומר, מדובר בשימוש לרעה בכוח הציבורי ובמשאבים שלטוניים כדי לקדם אינטרסים אישיים, פוליטיים או כלכליים, של נבחר הציבור.

שלישית, להערכת חומר הראיות מצביע על כך שלפי תחושתו הסובייקטיבית של אולמרט, כך מתנהלים כולם. זו הציפייה של חברי מרכז המפלגה מהעומד בראשה, ואם ראש המפלגה רוצה לחזק את כוחו הפוליטי במרכז המפלגה, אשר אמור לבחור בו, כך עליו לנהוג.¹⁰³

טעם רביעי, לדעתי, הוא יחס סלחני של המערכת למעשיו של אולמרט. בהחלטה על סגירת התיק נגדו הסביר המשנה לפרקליט המדינה כי מכלול של נסיבות (שכל אחת בפני עצמה לא הייתה מספיקה) שכנעו את הפרקליטות לוותר לאולמרט. הרושם המתקבל הוא שדווקא מפאת ריבוי התיקים קיבל אולמרט הנחה. ברגיל, פורץ המבצע פריצות רבות יעמוד לדין בגין מעשיו כולם, ולכל היותר יקבל "הנחה" בדמות איחוד תיקים והקלה בעונש המצטבר. במקרה של אולמרט, לעומת זאת, ריבוי המקרים וקיומו של דפוס פעולה שימשו דווקא נימוק להקלה ולסגירת התיק. יתר על כן, אם הפרקליטות סבורה שמינויים פוליטיים הם רעה חולה, מדוע תוותר על תיק דגל כה מובהק? האם ריבוי משפטים נגד נאשם הוא סיבה לוותר לו על משפט נוסף? לדעתי, התשובה שלילית.

¹⁰² החלטת פרקליט המדינה לסגור את תיק המינויים נגד אהוד אולמרט. ראו גם יובל יועז "מדוע נסגר תיק המינויים של אולמרט?" **גלובס** 22.8.2012 www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000776296; עמרי מניב "נסגר התיק נגד אולמרט בפרשת המינויים הפוליטיים" **nrg** 21.8.2012 www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART2/397/198.html

¹⁰³ כך עלה גם בפרשת צחי הנגבי (ת"פ (שלום י"ם) 4063/06 **מדינת ישראל נ' הנגבי** (פורסם בנבו, 13.7.2010)), אשר הואשם בעברות של מינויים פסולים של חברי מרכז ליכוד. בית משפט השלום בירושלים זיכה אותו (הוא הורשע רק באמירת כזב), משום שהמינויים נעשו קודם לפרסום הנחייתו של היועץ המשפטי לממשלה, אשר חידדה את האיסור הפלילי שבמעשה. עם זאת, בית המשפט קיבל בדעת רוב את עמדת הפרקליטות שלפיה מינויים פוליטיים בהיקף סיוני הם עברה של הפרת אמונים.

3. דני דנקנר

דני דנקנר כיהן בשנים 2007–2009 כיושב ראש דירקטוריון בנק הפועלים, הבנק הגדול במדינה. הוא הועמד לדין בעברות של מרמה והפרת אמונים בתאגיד, הלבנת הון, קבלת דבר במרמה ועוד. בסופו של יום הורשע דנקנר ונידון לשנת מאסר.¹⁰⁴ דנקנר הודה כי סיכם על עסקה שבה שולם לקרן השקעות סכום של 25 מיליון דולר תמורת חלק ממניותיו של בנק טורקי שעימו היו לבנק הפועלים קשרים עסקיים, וזאת בשעה שהקרן שקיבלה את הכסף עשתה עסקים עם חברה שבשליטת משפחתו של דנקנר. הוא גם הוביל את בנק הפועלים לרכישת מניותיו של איש עסקים והבעלים של הבנק הטורקי, מבלי שגילה כי אותו אדם ארגן לו (לדנקנר) הלוואה אישית של 5 מיליון אירו בתנאים מיטיבים.

מדוע דנקנר – בן לאחת המשפחות האמידות ביותר במדינת ישראל, השתולה על פלגי עסקים רבים, ויושב ראש הדירקטוריון של הבנק הגדול במדינה – התנהל כפי שהתנהל? התשובה מפורטת בלשונו הברורה של השופט גורפינקל, אשר גזר את דינו של דנקנר לאחר שהתרשם מהראיות ומהטיעונים שהובאו לפניו:

”פעולותיו של הנאשם נעשו מתוך ניגוד עניינים מתוך עירוב בין עסקיו הפרטיים לבין תפקידו הציבורי כיו”ר דירקטוריון של בנק, מהגדולים במדינה. הנאשם פעל... בניגוד עניינים חריף, כאילו אינו יו”ר תאגיד ציבורי אלא מנהל גוף מסחרי פרטי.”¹⁰⁵

בית המשפט הביע את דעתו כי התנהגותו של דנקנר –

”מלמדת על נורמות פסולות של יד רוחצת יד, דבר שיש בו משום פגיעה מהותית באמון הציבור ועלולה להביא לפגיעה אנושה בהתנהלותו של בנק גדול... יש בכך משום פגיעה חריפה בסדר הטוב כאשר יו”ר הדירקטוריון מעלים מהדירקטוריון ומהנהלת הבנק את הזיקה האישית והעסקית שלו לשניים שאיתם הוא מנהל מו”מ בשם הבנק, מעלים את העובדה שקיבל הלוואות כאשר הוא מגיש הצהרות עושר כוזבות על נייר רשמי של בנק הפועלים, באופן שיוצר מצג כוזב מול הדירקטוריון של הבנק ההולנדי שאישר את ההלוואה שביקש הנאשם, ותוך הצגת מצג שקרי בפני עמיתיו והכפופים לו בבנק הפועלים לצורך קבלת אשראי מהבנק, כאשר כוזב הוא מודיע כי מטרת ההלוואה היא בנית נכס נדל”ן,

104 להרשעה ראו ת”פ דנקנר, לעיל ה”ש 78, ולגזר הדין ראו ת”פ (מחזית ת”א) 47038-10-12 מדינת ישראל נ’ דנקנר (פורסם בנבו, 19.12.2013) (להלן: גזר הדין בת”פ דנקנר). בערכאת ערעור הופחת עונשו. מאוחר יותר הועמד דנקנר לדין גם על חלקו בהכשרת הקרקעות של תעשיות המלח בעתלית, במסגרת פרשת הולילנד, לעיל ה”ש 83.

105 גזר הדין בת”פ דנקנר, שם.

בעוד שבפועל נועדה לשמש לרכישת אגרות חוב לעסקיו הפרטיים של הנאשם ובני משפחתו, וספק אם האשראי היה מאושר אם היתה נודעת מראש המטרה שלשמה ביקש את האשראי.¹⁰⁶

דברים אלה משקפים בתמציתיות עניינית תמונה קודרת בהרבה של התנהלות מתוך שכרון כוח, תאוות בצע ואי-קבלה של חוקי המשחק – במקרה זה הנורמות והכללים החלים על יושב ראש דירקטוריון (בפרט של התאגיד הפיננסי הגדול במשק). זאת, משני טעמים:

הטעם האחד הוא שהמקרה של דני דנקנר מצביע, להבנתי, על התנהלות שניתן לתארה כדפוס פעולה. מדובר בהתנהלות כוחנית שאינה מכבדת חוקים, בלשון המעטה, ואשר מונעת מתחושת "מגיע לי", שכן דני דנקנר לא היה מגיע לעמדת הכוח שאליה הגיע, כיושב ראש בנק הפועלים, אילולא עבר את העברות הנוספות, עם המאפיינים הדומים, שהתגלו בפרשת הולילנד.¹⁰⁷ בפרשת הולילנד הורשע דנקנר במימוש קרקעות ובהשבחתן במרמה, ובאמצעות הלוואה גדולה, שנסמכה על קרקעות אלה כבטוחה, רכשה משפחת דנקנר את מניותיו של בנק הפועלים, אשר לימים מונה דני דנקנר ליושב הראש שלו. התנהלות זו קדמה בזמן לעברות נושא התיק הנוכחי, אך עקב גילויין המאוחר הוא הועמד בגינן לדין רק לאחר הרשעתו בתיק זה.

הטעם האחר נעוץ בהבנה עמוקה יותר של ההתנהלות של חלק מהצמרת העסקית- הכלכלית במשק הישראלי ובראייה בין-תחומית של עברות הצווארון הלבן בכלל, ושל עברות מרמה, הונאה ושחיתות (כלכלית) בפרט, בהתחשב בתנאים המקומיים. במילים אחרות, עלינו להביא בחשבון את הפרמטרים החברתיים-הכלכליים-הפוליטיים הרלוונטיים לישראל, דוגמת ריכוזיותו של המשק הישראלי, התרבות הארגונית-העסקית השוררת בו, יחס בעלי-שליטה-דירקטורים (כולל דירקטורים חיצוניים ודירקטורים בלתי תלויים) וכיוצא באלה מאפיינים ייחודיים למשק הישראלי אשר אפשרו לדני דנקנר להגיע לאן שהגיע ולממש את שכרון הכוח ותאוות הבצע כפי שתוארו על ידי בית המשפט.

להערכת, לפרשת דנקנר, במובחן משני המקרים האחרים (פרשת ויצמן ופרשת המינויים הפוליטיים של אולמרט), ניתן למצוא הסבר נוסף, והוא השלב שבו התבצעה העברה. החברה המשפחתית אלרן הייתה במצב כלכלי קשה, ודנקנר היה חשוף לסיכון של שפל כלכלי קשה, ואולי אף להימצא במצב של פשיטת רגל אישית ומשפחתית. במקרה זה ייתכן שיש מקום לשילוב התיאוריה שהוצגה על ידי ווילר¹⁰⁸ עם התיאוריה בדבר שכרון הכוח המוצעת על ידי: דנקנר פעל מתוך תחושת שפל כלכלי, אך הוא בחר בדרך עבריינית עוד קודם לכן, ברגעי ההצלחה או לכל הפחות בשלב הנסיקה הכלכלית, ואחת הסיבות (המרכזיות להערכת) לבחירתו זו היא תחושתו כי "מגיע לו הכל".

106 שם.

107 פרשת הולילנד, לעיל ה"ש 83.

108 ווילר, לעיל ה"ש 19.

פרק ו: אור בקצה המנהרה?

בפרק הקודם הובאו דוגמאות ספורות – בבחינת מעט המחזיק את המרובה – להיותן של עבירות הצווארון הלבן ביטוי של ניצול לרעה של כוח או אף מנוף להעצמתו. היגד זה תקף לתחום העסקים כמו גם לתחום המנהל הציבורי. בשני התחומים ניתן לראות כיצד "money makes the world go around" ואת עוצמת פגיעתו של מעגל הכסף-כוח-שימוש לרעה בכוח.

לדעתי, הטיפול ברעות חולות אלה צריך להתבסס על זיהוי הקשר בין כסף, עושר ומעמד גבוה לבין כוחנות והתנהגות לא חוקית. אם רוצים לנסות להקטין (והאופטימיים שבינינו יאמרו – למנוע) את התופעה, כדאי לנתק את הקשר בין הגורמים לה. דברים אלה נלמדים גם כהפקת לקחים מדבריו של מרק דרייר (Marc Dreier) – בוגר האוניברסיטאות היוקרתיות הרווארד וייל אשר שכלל את הונאת פונזי:¹⁰⁹

"It is easy to say you would never cross the line, but the line is presented to very, very few people... How many could say for sure that they would never do what I did if they had the opportunity and thought they wouldn't get caught?"¹¹⁰

כלומר, הפיתוי קיים, ורק מעטים יצליחו לעמוד בפניו. לכן השאלה שצריכה להישאל היא מה ניתן לעשות על מנת לא להגיע לאזור האסור. רוצה לומר: כיצד ניתן להקטין – או אף למנוע מראש – שימוש לרעה בכוח ארגוני, מנהלי או ציבורי?

1. חקיקה

חקיקה המונעת התנהלות המאפשרת ניצול לרעה של הכוח המצוי בידיהם של יחיד או של קבוצה עשויה למנוע התנהגות זו. חקיקה יכולה להסדיר מצב שהתגלה כבעייתית, ויכולה גם למנוע פרצות הקוראות לשחיתות. חקיקה יכולה גם לא לעודד הטיה מבנית או מובנית המהווה "פרצה קוראת לגנב", למנוע עיוותי מס ומצבים של ריכוזי כוח,

109 הונאת פונזי (Ponzi Scheme) – הונאה הנקראת על שמו של צ'רלס פונזי, מהגר איטלקי שהגיע לארצות הברית בתחילת המאה העשרים. עיקרה פיתוי משקיעים להעביר לידי הרמאי כסף המיועד כביכול להשקעה, תוך שהוא מבטיח תשואה גבוהה במיוחד בפרק זמן קצר. בפועל מבצע ההונאה אינו משקיע את הכספים, אלא מגייס עוד ועוד לקוחות. באמצעות כספיהם של המשקיעים החדשים הוא משלם את תשלומי הריבית הגבוהים שהובטחו למשקיעים הראשונים. כל עוד כמות ההשקעות החדשות גדולה דייה לממן את תשלום התשואות הגבוהות שהובטחו למשקיעים הוותיקים, ההונאה יכולה להימשך. כאשר משקיעים חדשים אינם מצטרפים בקצב מהיר מספיק, או כאשר מתרחש משבר כלכלי (שאו בדרך כלל המשקיעים דורשים את כספם באופן מיידי), התרמית נחשפת.

110 SOLTES, לעיל ה"ש 6, בעמ' 329.

ולהימנע מליצור מצבים ספציפיים המהווים יעד להתנהגות מושחתת המתאימה את עצמה לדבר החקיקה.

כך, לדוגמה, מחוקקי החוק למניעת הטרדה מינית זיהו את הכוח המצוי בידי בעל הסמכות במקום העבודה, ואסרו הטרדה מינית, שהיא למעשה ניצול לרעה של כוח כדי להשיג מטרות או סיפוק מיני, וזאת על ידי הטלת מגבלות מהותיות על ההתנהלות במקומות עבודה וכדומה.¹¹¹ החוק נחקק זה לא כבר, ולכן אין עדיין נתונים סטטיסטיים שיוכיחו כי חקיקתו תרמה לצמצום התופעה. עם זאת, ניכר שינוי בשיח הציבורי, נוצרו תרבות דיבור ותרבות התנהגות שונות, וגם ניתן כבר לומר כי אחוז התלונות עלה – דבר המצביע על מודעות הולכת וגדלה לנושא.

מסלול אחר לתיקוני עיוות ניתן למצוא בחקיקה מבנית דוגמת חוק הריכוזיות,¹¹² אשר מגביל את עצם היכולת לצבור כוח על ידי כך שהוא "מפקיע" מידי קבוצה מצומצמת של בעלי הון עצמי את היכולת לשלוט בחברות רבות בשוק, מנתק את התלות בין עושרו של היזם-המשקיע לבין אפשרות הגשמתו של הפרויקט העסקי, ומאפשר לבעלי שליטה פוטנציאליים לרתום את כישוריהם לטובת אותן חברות, באופן המחזק את יעילותו של שוק ההון ומונע שחיתויות ושימוש לרעה במשאבים קיימים.¹¹³ חקיקה דומה היא תיקון מס' 16 לחוק החברות, שהגביל את יכולתו של בעל השליטה לקדם עסקות עצמיות בחברה.¹¹⁴ צעד בכיוון דומה שנעשה בתחומים אחדים הוא שינוי נהלי העבודה כך שאישור של הוצאה תקציבית יהיה כפוף לחתימה של שני עובדי ציבור לפחות.¹¹⁵

לדעתי, קיימת בישראל חקיקה מספקת אשר יש בה כדי לאפשר לגורמי האכיפה והבקרה לטפל בסוגיית ריכוז הכוח ולמנוע את ניצולו של הכוח לרעה – הן במרחב העסקי והן במרחב הציבורי. לכן עדיף לאכוף את החקיקה הקיימת, כפי שיפורט בהמשך, במקום לקדם חקיקה חדשה.

יתר על כן, בספרות נשמעה הטענה כי שינוי חקיקתי אפקטיבי אינו יכול להסתכם בהטלת מגבלות מהותיות או בהרחבתן, אלא יש צורך גם בשינוי נהלי העבודה ובהגבלות מבניות מסוימות כדי למנוע תופעות שחיתות אקס אנטה. תובנה זו מקבלת חשיבות יתרה בשים לב למבנה החברתי-הכלכלי-הפוליטי בישראל, שהינו ריכוזי (קבוצה קטנה של אנשים מְמַנָּה את רוב הדירקטורים), למבנה החזקת המניות (על ידי

111 ס' 1 לחוק למניעת הטרדה מינית, התשנ"ח-1998; הצעת חוק למניעת הטרדה מינית, לעיל ה"ש 43; ע"פ (מחוזי י"ם) 7654/03 קסיר נ' מדינת ישראל, פס' 20–21 (פורסם בנבו, 30.11.2004).

112 חוק לקידום התחרות ולצמצום הריכוזיות.

113 אירית חביב-סגל דיני חברות כרך ב 646–647 (2004); מאיה אלשיך קפלן "עניין אישי וניגוד עניינים ברכישה ממונפת על ידי ההנהלה – האמנם?" תאגידים ד 42, 46–47 (2007); ע"א 7735/14 עניינים ברכישה ממונפת על ידי ההנהלה – האמנם? תאגידים ד 42, 46–47 (2007).

ורדניקוב נ' אלוביץ (פורסם בנבו, 28.12.2016).

114 חוק החברות (תיקון מס' 16), התשע"א-2011, ס"ח 390; חוק לתיקון פקודת החברות (מס' 4) (אחריות נושאי משרה), התשנ"א-1991, ס"ח 132.

115 דפנה ברק-ארוז "המשפט המנהלי והמאבק בשחיתות השלטונית" משפטים 667, 693–694 (2007).

גופים מוסדיים או אנשים פרטיים), לקשרי הון-שלטון וכולי. משכך, להערכתי, בהעדר שינוי של התרבות הארגונית-הממסדית-הציבורית – שיכול להיעשות על דרך של חינוך, הטמעת נוהלי שקיפות וכדומה – האפקטיביות של שינויים חקיקתיים או של אכיפה באמצעות כלים חקיקתיים קיימים תהיה מוגבלת.

במקביל יש להחיל את דיני העונשין הקיימים – בצורה תכליתית ובתגובה על תהליכים דינמיים – הן במישור הדין המהותי והן במישור הדין הפרוצדורלי. לדוגמה, לנוכח מגמת הפרטה גוברת בשירות הציבורי נאלץ המשפט הפלילי להתמודד עם המונח "עובד ציבור" בכל הקשור להחלת חובות מהמשפט הפלילי (עברות שוחד, מרמה והפרת אמונים, וכדומה). כללים אשר בעבר הוחלו רק על עובדי ציבור במובן הצר – עובדי ממשלה, עובדי רשויות מקומיות וכולי – זכו בפרשנות תכליתית, אשר הרחיבה למעשה את המונח "עובד ציבור". בעניין כהן,¹¹⁶ למשל, נקבע כי אין לאמץ פרשנות המחריגה מגדר העברות של עובדי הציבור את אלה הנעשות על ידי "עובדי ההפרטה" הפועלים במגזר הציבורי, וזאת לנוכח השינויים שחלו במבנה ההעסקה ובמבנה המשק בעידן המודרני, ולנוכח העובדה שלערכים המוגנים הניצבים בבסיס העברות של עובדי הציבור יש חשיבות חברתית עצומה, ויש להגן עליהם.

2. סנקציות כלכליות וסעדים כספיים

פתרון נוסף למניעת ניצול לרעה של כוח או מעמד עשוי להימצא בהטלת סנקציות כלכליות וסעדים כספיים. אם המניע לשימוש לרעה בכוח הינו כוחני-כלכלי, ענישה כלכלית עשויה להוות כלי אפקטיבי להרתעת היחיד כמו גם להרתעת הרבים. משכך, ניתן לעשות שימוש תכוף יותר בכלי החילוט במקרה של עברות שנעברו על ידי עובדי ציבור תוך ניצול לרעה של מעמדם ושל הכוח שבידיהם לרווחתם האישית.¹¹⁷ יצוין כי האמור בסוף החלק הקודם לגבי שימוש מושכל בכלים קיימים תקף גם לגבי היכולת להטיל סנקציות כלכליות במקרים של שחיתות כלכלית. מנסיוני, עד לעת האחרונה נעשה שימוש מוגבל בלבד בכלים אלה, לרבות בחקיקה קיימת. לדוגמה, על פי חוק העונשין קיימת אפשרות לכמת את טובת ההנאה ולהטיל קנס בהתאם,¹¹⁸ אולם במהלך השנים נעשה שימוש מוגבל בלבד בסעיף זה, או למצער, בעת הטלת קנס על ידי בית המשפט לא כומתה – לפחות לא במלל מפורש – טובת ההנאה שהפיק הנאשם כתוצאה מהעברות שבהן הורשע.

116 דנ"פ 10987/07 מדינת ישראל נ' כהן, פ"ד סג(1) 644 (2009).

117 לדוגמה, ס' 297 לחוק העונשין – "חילוט ושילום" – קובע:

"(א) הורשע אדם על עבירה לפי סימן זה, רשאי בית המשפט, נוסף על העונש שיטיל –

(1) לצוות על חילוט מה שניתן כשוחד ומה שבא במקומו;

(2) לחייב את נתן השוחד לשלם לאוצר המדינה את שוויה של התועלת שהפיק מן השוחד.

(ב) סימן זה אינו מוציא תביעה אזרחית.

118 ס' 63 לחוק העונשין.

כמו כן יש לציין כי במקרים של שחיתות שלטונית, כאשר הנזק אינו ניתן לכימות, בוודאי לא מדויק, והפגיעה היא בתקינות פעולתו של השלטון ובאמון הציבור בפעולתו התקינה של השלטון, הסנקציה אינה כספית לרוב, והעברייני אינו נאלץ לפצות על הנזק שגרם. מכאן עולה השאלה אם מעבר למשטר של סעדים שבו תוכל הרשות לתבוע מאורגניה סעדים כספיים, אם יוכח כי אלה פשעו במסגרת עבודתם, לא יגביר את ההרתעה. הצעה כזו הועלתה בעבר על ידי פרופ' דפנה ברק-ארז¹¹⁹ (כיום שופטת בית המשפט העליון). לטענתה של ברק-ארז, במצב המשפטי הנוכחי ניתן לדרוש סעד כזה, אך הרשות נמנעת מכך. למיטב ידיעתי, בעת האחרונה חל שינוי בתחום זה, וניתן לראות כי רשויות האכיפה ובתי המשפט מנסים לפעול לצמצום תופעות השחיתות במנהל הציבורי על ידי נקיטת צעדים כלכליים. מגמה זו באה לידי ביטוי בהטלת קנסות כבדים ובחילוט כספי עברה.¹²⁰

3. דיני מכרזים כמחסום בפני ניצול לרעה של כוח

גם דיני המכרזים יכולים להוות מחסום (מסוים) נגד ניצול לרעה של הכוח הארגוני ושחיתות.¹²¹ שאלה נפרדת היא אם דיני המכרזים הקיימים בישראל הם אכן חסם בפני שחיתויות. לצערי, התשובה חיובית בצורה חלקית בלבד, שכן אין בתשתית הנורמטיבית די. כך עולה מהמציאות בשטח ומהפסיקה הרבה העוסקת בכך, בין במישור בתחום המכרזים¹²² ובין בעקבות הליכים פליליים שנוהלו נגד מי שהואשמו בשחיתות במהלך קיום מכרזים.¹²³

119 ברק-ארז, לעיל ה"ש 115, בעמ' 690.

120 יש לציין כי קנסות הם חלק מהענישה הפלילית, ולגבי חילוט קיימים חילוקי דעות בפסיקה אם מדובר ברכיב עונשי אם לאו. מנסיוני, המתבסס על שנים ארוכות של עיסוק בתחום, ניתן לומר כי בסופו של יום מדובר ב"סל כלכלי" המשיח על העברייני תשלום כספי. להבנתי, בהשתת סכומים אלה יש כדי להרתיע מפני חזרה על מעשים אלה, אך איני בטוחה שיש בכך כדי להרתיע מראש מפני עשייתם, וזאת בגלל כל אותם גורמים להתנהלות העבריינית, כפי שתוארו בפרק ג לעיל.

121 חוק חובת המכרזים, התשנ"ב-1992; תקנות חובת המכרזים, התשנ"ג-1993; בג"ץ 292/61 בית אריזה רחובות בע"מ נ' שר-החקלאות, פ"ד טז 20 (1962); בג"ץ 270/65 אשכר בע"מ נ' שר האוצר, פ"ד כ(1) 388 (1966); עומר דקל מכרזים כרך ראשון 40-41, 98-93, 118-120 (2004).

122 ראו, לדוגמה, ע"א 6926/93 מספנות ישראל בע"מ נ' חברת החשמל בע"מ, פ"ד מח(3) 749, 794, 797 (1994); ע"א 6585/95 מ.ג.ע.ר. גביה ממוחשבת בע"מ נ' עיריית נשר, פ"ד נ(4) 206 (1996); ע"ע 7357/03 רשות הנמלים נ' צומת מהנדסים תכנון תאום וניהול פרויקטים בע"מ, פ"ד נט(2) 145 (2004).

123 ראו, לדוגמה, את פרשת השוחד בחברת החשמל – ת"פ (מחוזי ת"א) 4368-05-16 מדינת ישראל נ' סימנס ישראל בע"מ (פורסם בנבו, 3.7.2017).

להערכתו, תיקון המצב יכול להיעשות בין בדרך של תיקונים נורמטיביים ובין ב"חקיקה שיפוטית".¹²⁴

4. שימוש בכלים משפטיים (חזקות)

שימוש מושכל בחזקות שבעובדה, הנובעות מנסיון החיים, עשוי אף הוא להקל את המאבק בניצול לרעה של כוח ארגוני, בעיקר בעבירות מתחום השחיתות הציבורית. כך, למשל, בעניין **בן עטר** נקבע כי חזקה שבעובדה היא כי מתת לעובד ציבור מאת אדם הנמצא עימו בקשר רשמי ניתנת בעד פעולה הקשורה לתפקידו. מכאן נובעת גם חזקה שבעובדה (הניתנת, כמובן, לסתירה) כי עובד ציבור המקבל מתת כזאת מודע לכך שהמתת ניתנת לו בעד פעולה הקשורה לתפקידו.¹²⁵ יישום מושכל של פסק הדין עשוי למנוע מצבים שבהם מי שעומד לדין בגין נטילת שוחד טוען כי לא התכוון ליטול שוחד, כי לא הבין שנטל שוחד, כי הכספים לא ניתנו בקשר לתפקיד וכיוצא באלה טענות.

5. מניעת ניגודי עניינים

פתרון אפשרי לניצול לרעה של כוח, הן במרחב הציבורי והן בארגונים עסקיים, הוא מניעת ניגודי עניינים, דהיינו, מניעת מצב שבו אדם ממלא תפקיד (ציבורי) בזמן שיש לו אינטרס חיצוני לתפקיד אשר עלול להשפיע על החלטתו במסגרת התפקיד (הציבורי).¹²⁶ דוגמה מובהקת לכך ניתן לראות בהתנהלותו של דני דנקנר, אשר מחד גיסא הוביל מהלך של בנק הפועלים לרכישת מניותיו של איש עסקים טורקי בבנק טורקי, ומאידך גיסא קיבל מאותו איש עסקים הלוואה אישית בהיקף ניכר ללא בטוחות.¹²⁷ לית מאן דפליג

124 חוק עסקאות גופים ציבוריים, התשל"ו-1976; בג"ץ 295/80 **משה קידר עבודות עפר ופיתוח בע"מ נ' מדינת ישראל – משרד הביטחון**, פ"ד לד (4) 468 (1980); בג"ץ 4565/92 **שיץ קרית ארבע בע"מ נ' מדינת ישראל**, פ"ד מז (1) 163 (1993).

125 ע"פ 1877/99 **מדינת ישראל נ' בן עטר**, פ"ד נג (4) 695, 700–701 (1999). בן עטר, שהיה המנהל של לשכת מרשם האוכלוסין במזרח ירושלים, העסיק קבלנים תושבי מזרח ירושלים בבניית בתים בעבורו. קבלנים אלה נזקקו לשירותי הלשכה, ובאו למשרדו כדי לדון בענייני הבנייה של הבתים שהם בנו בעבורו. באותה הזדמנות הם העלו בקשות שונות לקבלת שירותים שונים מן הלשכה שהוא עמד בראשה. בן עטר הואשם והורשע בנטילת שוחד. בית המשפט פסק כי הוא רשאי להסיק את היסוד הנפשי מנסיבות המקרה, וכך גם בעבירה שוחד. בהחלטה נקבע כי המודעות הנדרשת מנוטל השוחד מתייחסת לכוונה של נותן השוחד: זוהי כוונה לתת מתת לעובד הציבור בעד פעולה הקשורה לתפקידו. במודעות לכוונה הנותן טמונה השחיתות של הנוטל. מודעות זו נלמדת בדרך כלל מנסיבות המקרה, והיא מתבססת על חזקה שבעובדה, הנובעת מנסיון החיים. מודעות זו יכולה להתבטא, לפי ס' 20(ג)(1) לחוק העונשין, גם בעצימת עיניים מצד עובד הציבור.

126 דפנה ברק-אריז, דורון נבות ומרדכי קרמניצר "מבוא: ניגוד עניינים במרחב הציבורי" **ניגוד עניינים במרחב הציבורי – משפט, תרבות, אתיקה, פוליטיקה** 9 (דפנה ברק-אריז, דורון נבות ומרדכי קרמניצר עורכים, 2009).

127 ע"פ **דנקנר**, לעיל ה"ש 78, פס' יד לפסק דינו של השופט רובינשטיין.

שיש בכך כדי לעורר למצער חשש באשר לטיב שיקוליו של דני דנקנר ולמידת מחויבותו לאינטרס של הבנק כאשר הוביל את המהלך של קניית המניות בנסיבות אלה. כמו כן יש לעשות לדעתי שימוש נרחב יותר בסעיף 13 לכללי ועדת אשר,¹²⁸ הקובע כי נבחר ציבור ימכור את עסקו ומניות שבבעלותו עם תחילת כהונתו, ופיקוח בזמן אמת על מילוי חובה זו עשוי אף הוא לסייע במניעת שימוש לרעה בתפקיד הציבורי. עם זאת, גם אם נשתמש בכל "ארגז הכלים" העומד לרשותנו, אני סבורה כי אין תחליף לחיזוק השיח הציבורי, לחיזוק האתיקה, להקלנת אלה המפרים את החוקים, ולשמירה על שקיפות מהלכיהם של בכירי המערכת העסקית והשלטונית.

סיכום

במאמר זה סקרתי תופעות שונות של ניצול לרעה של כוח והתנהגות בלתי הולמת של יחידים בחברות פרטיות כמו גם בממשל הציבורי. הדיון נעשה באספקלריה של עברות צווארון לבן כמשקפות התנהגות זו. מקום נרחב הוקדש לדיון על אודות ניצול לרעה של כוח ארגוני בכלל, ושל תופעות שחיתות בפרט, גם בהקשרים כלכליים ובהתנהגותם של מנהלים ונושאי משרה בתאגיד, כמו גם על אודות תפקידם של קשרים חברתיים-כלכליים כמסייעים להתנהלות קלוקלת זו.

במאמר בחנתי את הגורמים להתנהלות זו, שכן לכאורה ניצול לרעה של כוח ארגוני לא היה אמור לבוא כלל לעולם: מי שנוטים להשתמש בו אינם זקוקים לו לכאורה, שהרי גם כך הם זכו במרבית הקופה – כסף, מעמד, כבוד, קשרים וכולי. בהקשר זה נבחנו תיאוריות שונות וגורמים נוספים כהסבר לביצוע העברות: סיבות פסיכולוגיות, סיבות מבניות מתחום המשפט הפלילי-הכלכלי ומתחום טוהר המידות, זיהוי השלב שבו נעברה העברה, אכיפה אפקטיבית וכולי. מכאן גלש הדיון לבחינת הקשר בין כסף, עושר ומעמד לבין כוחנות והתנהגות לא חוקית, או במילים אחרות – בין עברות צווארון לבן לבין ניצול לרעה של כוח ארגוני.

בסופו של יום הגעתי למסקנה כי בדומה לעברות של הטרדה מינית, שמקורן בכוחנות ובתחושה של "מותר לי" (בגלל הדרגה, בגלל התפקיד, מפני שהיא או הוא צריכים אותי), גם כאן ניתן לזהות בעברות של מנהלים בכירים בתאגיד, כמו גם במעשי שחיתות של נבחרי ציבור, את תחושת הכוח ואת ניצול הכוח לסיפוק מטרות וצרכים אישיים.

לפיכך הצעתי מתווה מקיף לטיפול בתופעה ואף למניעתה – מתווה המתבסס על המצב החקיקתי הקיים כמו גם על תוספות ושינויים שיסייעו לטפל בבעיה. עם זאת, לדעתי, אין תחליף להנחלת עקרונות אתיים, חברתיים וכלכליים מגיל צעיר, במסגרת החינוך, וכן לשיח ציבורי ער ומפוקח, כאמצעים למיגור תופעה רעה זו.

128 כללי ועדת אשר, לעיל ה"ש 88.